

Adem BUNGURI
(Tiranë)

TË DHËNA TË REJA MBI DISA FORTIFIKIME TË PERIUdhËS SË SKËNDERBEUT NË RAJONIN E DIBRËS

Objekt i këtij punimi janë rezultatet e vërtetimeve sipërfaqësore të kryera nga autori në disa nga fortifikimet e kësaj periudhe, topografikisht të lokalizuara në rajonin e Dibrës¹. Ai synon jo vetëm paraqitjen para opinionit shkencor të këtyre rezultateve, por edhe korrigjimin e ndonjë mendimi vulltarist që nuk i përgjigjet të vërtetës historike. Që në fillim duhet të vëmë në dukje konstatimin tonë mbi përputhjen e plotë të përshkrimeve të Barletit me topografinë e kalave të Skënderbeut në terren, aq sa shpesh mbetesh i mahnitur nga detajet dhe saktësia e tyre. Kalatë dhe strukturat fortifikuese që lidhen me periudhën e Skënderbeut në rajonin e Dibrës, janë:

1. Kalaja e Koxhaxhikut (Zhupë-Dibër)
2. Kështjella e Modricit (Dibër)
3. Kalaja e Skudrinës (Rekë-Dibër)
4. Kalaja e fshehtë e Skënderbeut (Çidhën e Poshtme-Dibër)

¹ Dokumentacioni grafik është përgatitur kryesisht nga topografi P. Naipi (kalaja e Koxhaxhikut, Modricës, dhe Skudrinës) dhe pjesërisht nga Dr. E. Hobdari (Kulla e Skënderbeut), ndërsa fotografitë janë të autorit. Me këtë rast, falenderojmë të gjithë bashkëpunëtorët që më kanë shoqëruar dhe ndihmuar gjatë vizitave në monumentet e mësipërm.

5. Qyteza e Valikardhës (Vajkal-Bulqizë)
6. Kulla e Skënderbeut (Vajkal-Bulqizë).
7. Qyteti i Stelushit (Qafë-Murrë) në kufirin midis Dibrës dhe Matit (fig. 1).

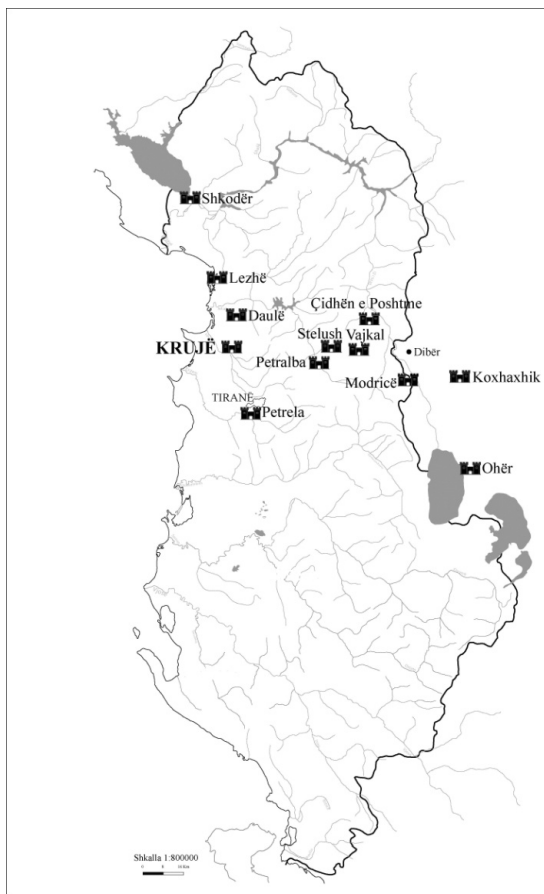

Fig. 1. Harta e disa fortifikimeve të periudhës së Skënderbeut

Sipas vlerësimit kronologjik ato mund të ndahen në dy kategori:

- a. Fortifikime mesjetare, gjasisht të periudhës së Skënderbeut, me depozitime më të hershme të periudhës prehistorike dhe asaj të vonë antike.

b. Fortifikime të lidhura ekskluzivisht me periudhën e Skënderbeut. Në kategorinë e parë përfshihen: Kalaja e Koxhaxhikut, Kalaja e Skudrinës, qyteza e Valecardës, qyteti i Stelushit, ndërsa në kategorinë e dytë kështjella e Modricës, kalaja e fshehtë e Skënderbeut në Çidhën të Poshtme dhe kulla e Skënderbeut në Vajkal. Në këtë punim do të trajtohen shkurt disa prej monumenteve të mësipërm.

1. Kalaja e Koxhaxhikut (Dibër) (x-41°44', y-20°59', z-1160m)

Kalaja e Koxhaxhikut ndodhet në krahinën e Zhupës, midis Dibrës dhe Strugës, në krahun e djathtë të Drinit të Zi, në skajin lindor të Dibrës (Maqedonia e Veriut). Ajo është vendosur në një kreshtë shkëmbore me lartësi absolute 1160m dhe relative 360m, që ngrihet në luginën midis fshatrave Koxhaxhik në juglindje dhe Breshtan në veriperëndim, malit të Stogovës në lindje dhe përroit të Koçistës në veri. (fig. 2-4).

Fig. 2-4. Pamje të kalasë së Koxhaxhikut

Kalaja ka një pozicion të favorshëm strategjik në zotërim të rrugës Ohër-Dibër. Nga sipërfaqja e saj kontrollohet lehtësisht lugina e Drinit të Zi, nga kështjella e Modricës në jug deri në malin e Bardhë e atë të Pratit në veri, si edhe i gjithë krahu i djathtë i Drinit të Zi, nga kodrat e Zhupës në jug deri në qytetin e Dibrës së Madhe në veri, nga kalonte rruga antike dhe ajo mesjetare Koxhaxhik-Dibër. Rruga e Drinit të Zi bashkon dy arteriet më të rëndësishme rrugore transballkanike të periudhës romake: vian Egnatia në jug (Ohër) dhe atë Lissus-Naissus në veri (Kukës). Duke qenë degëzimi verior i via Egnatias, rruga e Drinit të Zi përfaqëson një korridor mjaft strategjik për të gjitha periudhat prehistorike dhe historike. Pozita topografike e kalasë së Koxhaxhikut përputhet plotësisht me përshkrimin e Barletit mbi qytetin e Sfetigradit, aq sa ngjan si fotokopje e tij.

Ai e cilëson këtë qytet si „ vend fort i mbrojtur dhe gati i paafrueshëm”,² dhe tregon se “...vendi atje ishte aq i pjerrët, sa s’ të zinte këmba dhe gjëkund e s’kishe ku të mbaheshe, veçse me ndonjë litar të fortë”³, dhe se: “rreth murevet s’kishte veçse një rryp shumë të ngushtë që ishte shesh, kurse pjesa tjetër e malit, që vinte menjëherë, ishte fund e krye një rrëpirë e hatashme”⁴. Ai shkruan se “Qyteti (i Sfetigradit) ishte malor e i ndërtuar në majë të një shkëmbi shumë të lartë, pa asnjë burim uji përbrenda, por edhe pa ndonjë lum afër për ta përdorur. Kishte vetëm një pus brenda, të hapur e të ndërtuar në mes të qytetit, nga kujdesi i lashtë i popullit për dobi vetjake e të njerëzve dhe sidomos për nevojat e luftës... Roja e gjitha përbëhej nga ushtarë dibranë”⁵. Sipas Barletit kështjella e Sfetigradit (Koxhaxhikut) ka pasur madhësinë e kështjellës së Stelushit si dhe një pozitë topografike krejt të ngjashme me të, gjë që është konfirmuar nga gërmimet arkeologjike⁶. Kalaja e Koxhaxhikut ruan gjurmë të banimit të saj gjatë periudhës së Bronzit të Vonë dhe Hekurit të Hershëm, periudhës së vonë antike dhe asaj

² BARLETI (1537) 1964, VI, 235.

³ *Idem*, V, 198.

⁴ *Idem*, VI, 237.

⁵ *Idem*, V, 220.

⁶ ANAMALI 1967, 105-110.

mesjetare, si dhe pjesë të sistemit fortifikues të dy periudhave të fundit.

a. Periudha e Bronzit të Vonë dhe Hekurit të Hershëm (shek. XII-IX para Kr.)

Kësaj periudhe i takojnë 5 fragmente enësh. Ata u gjetën në sipërfaqen e kalasë dhe në shpatet jugore të saj. Tre prej tyre janë punuar me brum të kuq argjilor, të përzier me kokriza rënore dhe guralecë të vegjël, me pjekje të njëtrajtshme por jo të plotë, me faqe të lëmuar mesatarisht, dhe ngjyrë kafe në të kuqëremtë, ndërsa ndeshen dhe ato me brum kafë në bezhë. Përfaqësojnë tipin e enëve dyvegjake, me vegjë të ngritura mbi buzë (*fig. 5a-b*), tip mjaft i përhapur në periudhën e Bronzit të Vonë dhe atë të tranzicionit Bronz-Hekur, si në territorin e Shqipërisë (Maliq III^d, Nezir VI (Mat)⁸, Gajtan III⁹, Zagorë II (Shkodër)¹⁰ e të Kosovës (Vlashnje, Hisar)¹¹, ashtu edhe në atë të Pelagoonisë (grupi pelagonas)¹² etj. Vetëm një prej pareteve ruan dekorin shiritor në trajtë brinjësh plastike, të zbukuruara me shtypje gishti dhe thellime bigle (*fig. 5a, 3, fig. 5b, 5*), teknikë dekorative kjo mjaft karakteristike për poçerinë e epokës së Bronzit në Shqipëri¹³ dhe në një areal mjaft të gjërë ballkanik¹⁴. Megjithëse mjaft të pakta, ata e cilësojnë kalanë e Koxhaxhikut si një vendbanim kodrinor të periudhës së Bronzit të Vonë dhe fillimit të epokës së Hekurit. Vendbanime të tilla të vendosura në maja kodrash dhe të fortifikuara me mure prehistorike,

⁷ PRENDI 1977-1978,13, tab. VIII, 2, IX, 5; PRENDI 1966, pl. XVII, 1, 6; PRENDI 1982, pl. IV, 9; PRENDI 1974, 107, tab. VIII, 1-5, IX, 3.

⁸ ANDREA 1990, 38, tab. XVI, 15-16.

⁹ JUBANI 1972, tab. X, 5.

¹⁰ ANDREA 1996, 31, tab. VII, 3.

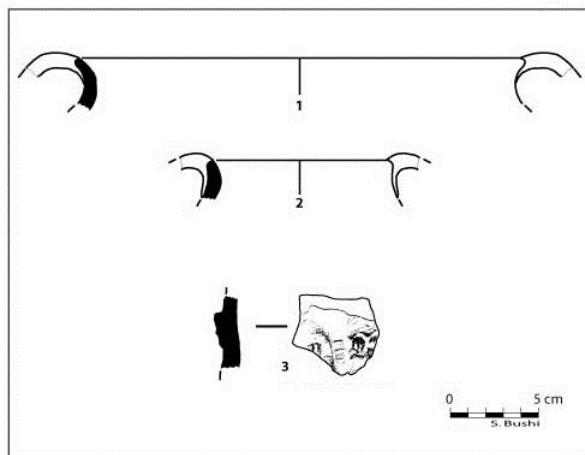
¹¹ BUNGURI-GASHI 2004, "AiA",Tiranë, Prishtinë; BUNGURI-GASHI 2006,"AiA", Tiranë, Prishtinë.

¹² GARAŠANIN 1983b, 788, tab. CIX, 1-2.

¹³ PRENDI 1977-1978, 13.

¹⁴ GARAŠANIN 1983a, 463-470, fig. 33, II, 1, 4 dhe III, 1, 4.

njihen si kala të tipit Gajtan¹⁵, tip ku duhet të përfshihet edhe Koxhaxhiku, pavarësisht nga mungesa e fortifikimit prehistorik, që për shkak të mbrojtjes së fuqishme natyrore, duket se nuk ka qenë i nevojshëm.

1-5 - Koxhaxhiku

Fig. 5a-b-Fragmente enësh të Bronzit të Vonë të kalasë së Koxhaxhikut

¹⁵ ISLAMI- CEKA 1965, 448-449.

b. Periudha e vonë antike (shek. V-VI pas Kr.).

Kalaja ruan një sistem të thjeshtë fortifikues, që i përket periudhës së vonë antike dhe asaj mesjetare. Ky fortifikim gjendet në pjesën më të lartë të kreshtës shkëmbore të kalasë dhe përbëhet nga muri rrethues, një kullë katrore dhe hyrja pranë saj. Kreshta e kalasë mbyllet me një platformë të sheshtë afërsisht poligonale, me kalime të buta në këndet, që brenda mureve ka përmasa 58x34m, perimetër 145m dhe sipërfaqe rreth 1600m². Kjo platformë e fortifikuar, e njohur si “citadela”, ka rrënje plotësisht shkëmbore nga jugperëndimi, perëndimi dhe veriperëndimi, ndërsa nga anët tjera pjerrësia e shpateve të saj është shumë e madhe dhe thuajse e pangjithshme. Shtegu i vetëm që mundëson ngjitjen në kala, gjendet në anën verilindore të citadelës, prej ku realizohet komunikimi me varoshin dhe viset përreth. Linja e murrit të citadelës ndjek vijën kufizuese të kreshtës, përveç anës jugore, ku përfshin brenda sipërfaqes së mbrojtur dhe dy tarraca të ngushta, të përshtatshme për banim. Murri shfrytëzon aftësitë mbrojtëse të terrenit, duke përfshirë brenda tij shkëmbinjtë të lartë natyrorë, kur ato gjenden në linjën e murit, dhe ndërpritet aty ku ka rënie të rrëpita e të pangjithshme dhe s’ka nevojë për mbrojtje. Sot ruhen 7 trakte të mureve rrethuese, që i kemi emërtuar sipas germave të alfabetit: A, B, C, D, E, F dhe G, me gjatësi përkatësisht 2.00m, 3.50m, 6.00m, 2.10m, 9.00m, 6.00m dhe 22m dhe perimetër të lexueshëm 50.60m. Gjendja aktuale e tyre paraqitet sipas tabelës së mëposhtme :

Trakti	Murri A	Murri B	Muri C Kulla	Murri D	Muri E	Murri F	Murri G	Shuma
Gjatësia	2.00m	3.50 m	6.00 m	2.10 m	9.00 m	6.00 m	22m	50.60m
Lartësia	1.50m	1.20 m	1.50	0.50 m	3.00 m	3.00 m	0.40 m	0.40- 3.00m
Gjërësia	?	?	1.40 m	?	1.70 m	1.60 m	?	1.40 - 1.70 m

Në kushtet e vrojtimit sipërfaqësor, është e vështirë veçimi tipologjik i murreve të periudhës së vonë antike prej atyre mesjetare, pasi murret e periudhës së parë janë mbuluar nga ato të mëvonshme, janë shembur ose dëmtuar. Megjithatë, duke u mbështetur në elementët më të sigurtë teknikë, mendojmë se periudhës së vonë antike i përket muri i parë i jashtëm i traktit C, me gjatësi të përgjithshme 6m. Është fjala për murin e jashtëm të kullës së vetme të fortifikimit, në të cilin ruhen dy fasada muresh që veshin njera tjetrën, të lidhura përkatësisht me periudhën e vonë antike dhe atë mesjetare. Gjithashtu me këtë periudhë mund të lidhen edhe gjurmë të shkëputura të murit jugor, të vendosura më në brendësi se sa muri mesjetar, por për të sqaruar këtë duhen kryer gërmime pastrimi. Muri është ndërtuar me gurë lumorë dhe të terrenit, të lidhur me llaç të bollshëm gëlqeror, sipas teknikës *opus incertum*. Llaçi është i një cilësie të mirë, i përzier me shumë rërë të imtë lumi dhe pak gëlqere paraprakisht të stazhionuar. Lartësia e ruajtjes së murrin lëviz nga 0.40-0.80m, ndërsa gjërësia e saktë, nuk mund të matet, pasi faqja e brendshme është e mbuluar nga dherat. Fortifikimi i periudhës së vonë antike, i konstatuar edhe nga studiuesë të tjerë¹⁶, është aktualisht fortifikimi më i hershëm i kalasë së Koxhaxhikut. Megjithëse në ndonjë rast kjo kala është cilësuar edhe si “*aglomeracion urban i halshtatit ilir, i fortifikuar me blloqe gurësh kuadratik*”¹⁷, nuk gjetëm gjurmë të fortifikimit të periudhave më të hershme ilire apo asaj urbane. Gjithashtu nuk gjetëm as fragmente enësh të periudhës së vonë antike.

c. Periudha mesjetare (shek. XIV-XV pas Kr.)

1. Sistemi fortifikues. Kalaja është rifortifikuar thuajse tërësisht në periudhën mesjetare, kur janë plotësuar pjesët e dëmtuara të mureve dhe janë rindërtuar trakte të reja të tyre. Ata në pjesën më të madhe të perimetrit mbivendosen mbi linjën e mureve të periudhës së vonë antike, plotësojnë pjesët e shembura të tyre, dhe në rastin më

¹⁶ Микүльчич 1999, 404.

¹⁷ БИТРАКОВА – ГРОЖДАНОВА 1966, 199.

të mirë, i përforcojnë ato me këmisha të jashtme, siç ndodh në fasadën jugore të kullës së vetme të kalasë. Me këtë periudhë lidhen të gjitha traktet e ruajtura, A-G, me gjatësi 50.60 m, përfshirë këtu edhe murin e dytë të jashtëm të kullës të përmendur më lart. Murret janë ndërtuar sipas teknikës *opus incertum* me gurë lumorë dhe të terrenit, të lidhur me llaç të bollshëm gëlqeror, të një cilësie të mirë. Llaçi përveç rërës së imtë të lumit përmban edhe shumë gëlqere të stazhionuar. Ai është përdorur me bollëk dhe përveç fugave me gjërësi 2-3cm, mbulon dhe një pjesë të faqes së jashtme të gurëve. Gurët nuk krijojnë rreshta horizontale dhe nuk nivelohen me copa gurësh të thyer. Gurët e fasadës së jashtme shpesh kanë rënë në faqet e kreshtës dhe murri nuk ruhet i plotë. (fig.6a-b)

Fig. 6a-b. Pamje të murit jugor-trakti E).

Lartësia e ruajtjes së murit lëviz nga 0.40 deri në 2.50- 3.00m, ndërsa trashësia e tij, e matur me vështërsi vetëm në tri pika është 1.40-1.70m. Duhet theksuar se trashësia e murit është e vështirë të matet saktë, pasi faqja e brendshme e tij është e veshur nga dherat e pjerrësisë së kodrës (fig. 7-8).

Fig. 7-8. trakt i murit F dhe D.

Një trashësi e përafërt e mureve rrethuese është ndeshur kala të tjera mesjetare të vendit tonë si në Krujë (0.80-1.50m), në Shurdhah (1.30-2.60m), në Daulë të Krujës (0.75 m, 0.90 m, 1.10m, dhe 1.80m)¹⁸, në Stelush(1.50-1.80m) dhe po aq në Petralbë(Gur i

¹⁸ SARAÇI 1987, 205; ADHAMI 1971, 87; SPAHIU - KOMATA 1974, 263.

Bardhë)¹⁹ etj. Kulla e vetme juglindore me përmasa 6.00x6.00m, duket qartë se është rifortifikuar në periudhën mesjetare, pasi muri i periudhës së vonë antike, vishet në këtë periudhë në anën e jashtme jugore nga një mur i dytë përforcues, me trashësi 1.40m (fig. 9-10).

Fig.9-10-Muri I dhe II i jashtëm i kullës-trakti C.

Hyrja e kalasë duhet të jetë në anën e majtë të kësaj kulle, pasi aty kalon shtegu i vetëm që lidh kalanë me varoshin. Në faqen e jashtme të murit jugor, në segmentin E shihet një vrimë cilindrike me

¹⁹ Sipas vërtetimeve të autorit në kalanë e Stelushit dhe në atë të Petralbës.

diametër 6cm dhe thellësi të lexueshme 1.00m, e cila i takon mbetjeve të skelerisë metalike të ndërtimit (fig.11).

Fig. 11- pamje e vrimës së skelerisë së ndërtimit

Vrima të tilla skelash, me formë rethore dhe përmasa të njëjta (6x6cm), që e përshkojnë murin në të gjithë trashësinë e tij, janë ndeshur edhe disa në ndërtime të tjera mesjetare të Shqipërisë, si në kalanë e Stelushit²⁰, kalanë e Ndroqit etj. Seksioni i tyre i njëjtë në të gjithë trashësinë e murit, dëshmon se për ndërtimin e këtyre skelerive janë përdorur tuba hekuri, teknikë e futur në ndërtimin e kalave nga arkitektët bizantinë. Në pjesën e brendshme veriore të “citadelës” gjenden rrënojat e një godine, prej të cilës shihet vetëm një trakt muri me gjatësi 1.70m, dhe lartësi të faqes së jashtme 1.10m. Gjërësia nuk mund të matet saktë pasi faqja e brendshme është e mbuluar nga dherat, por nuk e kalon 1.00m. Teknika *opus mixtum* e ndërtimit të tij ndryshon nga ajo e murreve rrethuese. Në strukturën e tij, përveç gurëve, gjenden rrallë edhe tulla me trashësi 4cm, të periudhës së vonë antike, të ripërdorura pa ndonjë regull, të lidhura me llaç gëlqeror me shumë gëlqere dhe pak rërë.(fig. 12).

²⁰ Sipas vërtetimeve të autorit në murin e dytë rrethues të kalasë së Stelushit.

Fig. 12-trakt i murit të një godine kulti në citadelë

Paraprakisht mund të supozohet se godina mund të lidhet me ndonjë objekt kulti, ndoshta me kishën e Shën Mërisë²¹, por ai mbetet të konfirmohet ose jo nga gërmimet. Në anën jugore të kalasë, në pjesën më të ulët të saj dhe njëherësh më të mbrojtur nga erërat, gjenden gjurmë themelesh të godinave me gjërësi 0.60m, sa duket me karakter ushtarak (*fig. 13*).

²¹ BARLETI 1537 (1964), IV, 192. "Perlati (Pjetër Perlati-komandant i Sfetigradit-AB) mori masat....pastaj, nga një portë e vogël, që e ka emrin "Dibrane", i priti barbarët në qytet. U fut brenda vetëm purpurati (një nga këshilltarët e sulltan Muratit II-AB) bashkë me tre ushtarë dhe dy shërbëtorë, të cilët përmes sheshit të qytetit, i shpuri në faltoren e Shën Mërisë, ku, pasi thiri më pleqtë e qytetit, urdhëroi të bëhej mbledhja".

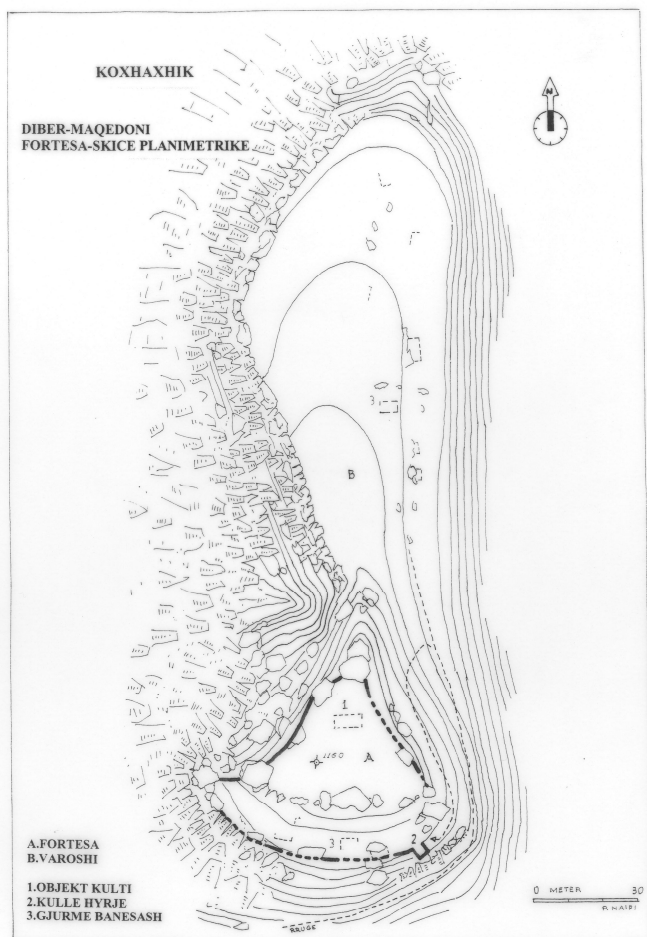

Fig. 13. Skicë planimetricke e kalasë.

Gjithashtu në gjysmën jugore të syprinës së saj gjenden pranë njeri tjetrit dy gurë të mëdhenj natyrorë, me sipërfaqe të sheshtë, që ruajnë në mesin e tyre nga një vrimë cilindrike me përmasa

0.30x0.30 x 0.20m dhe 0.20x0.16 x 0.15m, të përdorura si dybeqe për shtypjen e barutit²² (fig. 14).

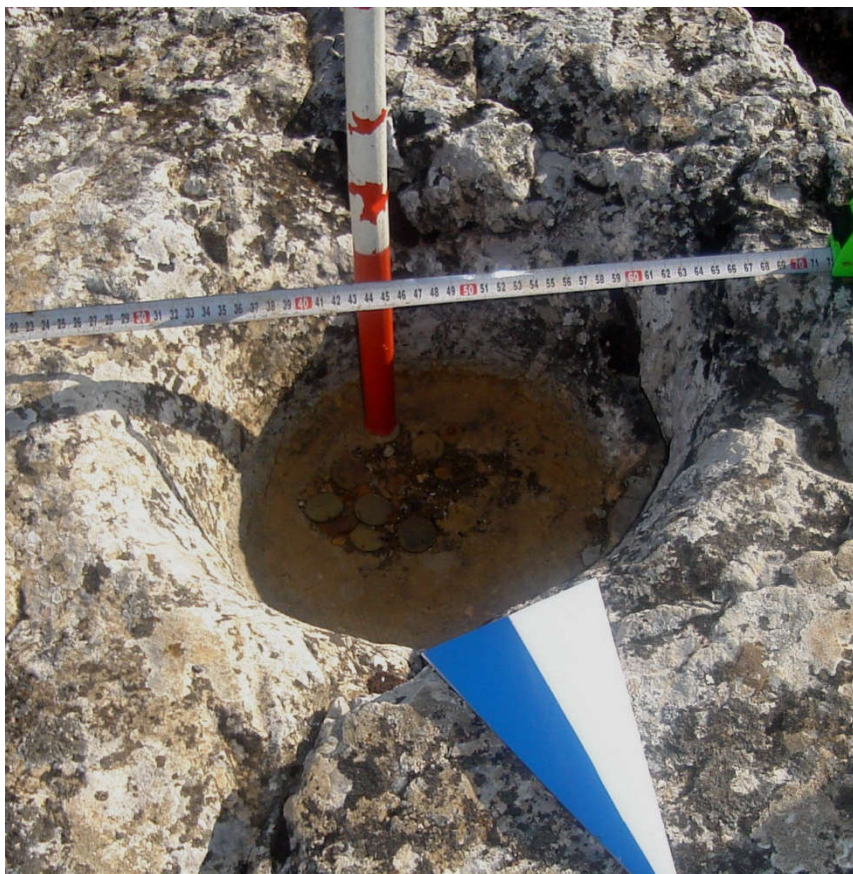

Fig. 14. Pamje e dybekut nr. 1 të kalasë

Në pikpamje kronologjike, besojmë se fortifikimi mesjetar i kalasë së Koxhaxhikut lidhet me periudhën e Skënderbeut dhe është i njëkohshëm me fortifikimet e kryera prej tij në Krujë, Petrelë, Guri i Bardhë (Petralbë) dhe Stelush²³. Me këtë periudhë përputhen teknika

²² LLESHI 2005, 205, fig. 8.

²³ KARAISKAJ 2016, 155: "Fortifikimet në të cilat vuri dorë Skënderbeu, ishin në

e ndërtimit të mureve rrethuese e përshkruar më lart, trashësia e vogël e tyre, mospërdorimi i tullave në përbërje të murreve, cilësitë teknike të llaçit, që shquhet për mbizotërim të gëlqeres në raport me rërën, përdorimi i skelerive prej tubash hekuri, si edhe shumica e materialit të imtë qeramik të gjetur në këtë kala. Në periudhën mesjetare kalaja mendohet të ketë qenë pajisur dhe me dy kalime të nëndheshme në trajtë tunelesh sekrete, element ky i pranishëm në mjaft fortifikime mesjetare.

2. *Varoshi*. Në anën verilindore të kalasë, pas një qafe të ngushtë, në një disnivel kuatash prej afro 20m, hapet një tarracë e gjërë me kushte mjaft të përshtatshme për banim, e njohur me emrin “*varosh*”. Në këtë tarracë me sipërfaqe afro 0,7ha (diametri veri-jug- 145m, diametri lindje-perëndim- 47m) shtrihej qyteti mesjetar, i lidhur organikisht me kalanë. Edhe varoshi ka një pozitë të shkëlqyer natyrore dhe mjaft strategjike. I mbrojtur nga perëndimi dhe veriu prej rrënjeve shkëmbore të faqeve të tij, ai ka një pjerrësi të lehtë lindore. (fig. 15). Në varosh ruhen gjurmë të shumta banesash me formë katërkëndëshe, të orientuara nga lindja, zakonisht të mbështetura në shkëmbenj natyror. Në pjesën qendrore më të dukshme të tij, shihen themelet e një godine katërkëndëshe me përmasa të jashtme 7.00 x4.50 m, të shënuara nga gurë të mëdhenj, me gjërësi 0.90m. (fig.16a-b)

Fig. 15-Pamje e varoshit.

Fig. 16a-b-gjurmë themelesh godinaash në varosh.

Ana lindore e varoshit kufizohet nga gjurmët e një murri të gjatë tarracimi, që ka shërbyer si trase edhe për rrugën e karrove që ngjitej në varosh, e cila është qartë e dukshme (fig.17).

Fig. 17-Gjurmë të trasesë së rrugës së varoshit.

Trakte të kësaj rruge shihen edhe në lëndinën fushore në jug të kalasë, ndërkohë që bashkimi i tyre nëpër shpatin e pjerrët të kodrës, në terren ende nuk është gjetur. Gjurmë të banesave apo të godinave të ndryshme, ruhen gjithashtu edhe në rrëzën jugore të kreshtës së kalasë, jashtë varoshit, aty ku fillon lëndina e madhe fushore prej disa hektarësh. Duket se ato janë vendosur atje në kohën e lulëzimit të qytetit, kur ai njohu rritjen më të madhe të tij. Sipas studiuesëve, qyteti ka qenë furnizuar me ujë të pishëm nga gurra “*Kërmzesu*”(turqisht-*uji i kuq*) e kodrës *Byk-Duruk*, vetëm 4km në lindje të kalasë²⁴. Ujësjellësi përbëhej prej qyngjesh qeramike, fragmente të cilave janë gjetur herë pas here nga banorët lokalë, por të parujtura, për vlerësimin e tyre kronologjik. Furnizimi i kalave mesjetare me uji nga burime të jashtme realizohej me tubacione qyngjesh qeramike, ndërsa ruajtja e tij me anë sterash të ndërtuara me kujdes brenda zonës ushtarake²⁵.

²⁴ LLESHI 2005, 200; MURRA 2005, 134.

²⁵ KOMATA 1982, 225-226, fig. 6-7; KARAISKAJ 1985, 59 vv, fig. 5.

3. *Varreza* . Në rrafshinën e madhe kodrinore që shtrihet në jug të kalasë së Koxhaxhikut, shtrihet një varrezë e madhe me sipërfaqe mbi 2ha. Ajo përbëhet nga varreza e poshtme në jug dhe ajo e epërme në veri, me ndryshime të qarta midis tyre, si në aspektin arkitektonik ashtu edhe në atë konceptual, religjioz dhe kronologjik. Sipas një vlerësimi paraprak, ata duket se lidhen me dy periudha të ndryshme përdorimi, që kronologjikisht u referohen shek. XV dhe XVIII pas Kr. Periudhës së parë të shek. XV-të, mendojmë se i përket varreza e poshtme, në pjesën jugore të lëndinës së varreve. Ajo përbëhet nga qindra varre me konstruksion të njëjtë dhe orientim lindje-perëndim. Varret janë konturuar me gurë në të gjitha anët, pa gurë të veçantë kufizues te koka dhe te këmbët (fig. 18).

Fig. 18-Pamje e pjesshme e varrezës së poshtme

Krahas varreve individualë, ka edhe shumë varre masiv. Ato kanë formë drejtkëndëshe ose katërkëndëshe dhe ndryshojnë vetëm nga përmasat e tyre, disa prej të cilave janë: 2.00x2.90m, 3.50x4.00m, 4.00x5.50m, 4.00x6.00m, 6.00x4.50m, 5.00x8.80m etj. (fig. 19)

Fig. 19-Pamje e pjesshme e varreve masiv të varrezës së poshtme

Megjithëse e pastudiuar në pikpamje arkeologjike, varreza e poshtme hap diskutime dhe shtron nevojën e gërmimeve arkeologjike²⁶. Periudhës së dytë të shek. XVIII-të, i takon varreza e epërme, e vendosur në pjesën veriore të lëndinës së varreve, ku përdoret tipi i varrit individual me gurë kufizues vetëm tek koka dhe këmbët, në disa prej të cilëve gjenden edhe epitafe në osmanisht.

4. *Qeramika*. Periudhës mesjetare paraosmane (shek. XIV–XV pas Kr.) i përkasin fragmentet më të shumta të enëve, të mbledhura në sipërfaqen e kalasë e të varoshit, si dhe në shpatet lindore e jugore të kreshtës së saj. Në pikpamje teknologjike, veçohen dy grupe enësh :

a. Enët e grupit të parë, që mbizotërojnë, janë punuar me baltë bezhë në gri dhe gri në të zezë, të pastruar nga lëndët e huaja, dhe kanë pjekje e lëmim të mirë. Janë kryesisht enë kuzhine, të

²⁶ Mundësia hipotetike e lidhjes së varrezës së poshtme me mesin e shek. XV pas Kr. është e pakonfirmuar arkeologjikisht dhe mbështetet vetëm në tipin konstruktiv të varreve si dhe në parimin logjik se varret e masive përdoreshin vetëm në raste luftrash, sëmundjesh epidemike apo fatkeqësishë natyrore.

përdorura për zierje dhe shpesh ruajnë njollat e tymosjes dhe të zjarrit.

b. Enët e grupit të dytë me baltë të okër të hapur në rozë, janë më të ralla. Kanë brum të pastër me ngjyrë rozë, pjekje e lëmim të mire dhe paraqiten të zbukuruar me pikturim paste të bardhë. U takojnë enëve të tavolinës e të pijes. Format kryesore të enëve të grupit të parë janë vorbat, që ndeshen në dy variante : vorba me grykë konike dhe buzë të profiluara për puthitjen e kapakut, me përdorim më të gjërë (*fig. 20a, 1-5; fig. 20b, 1-5, 7-8*) dhe vorba me grykë konike dhe buzë të hapura anash (*fig. 20a, 6; fig. 20b, 6*).

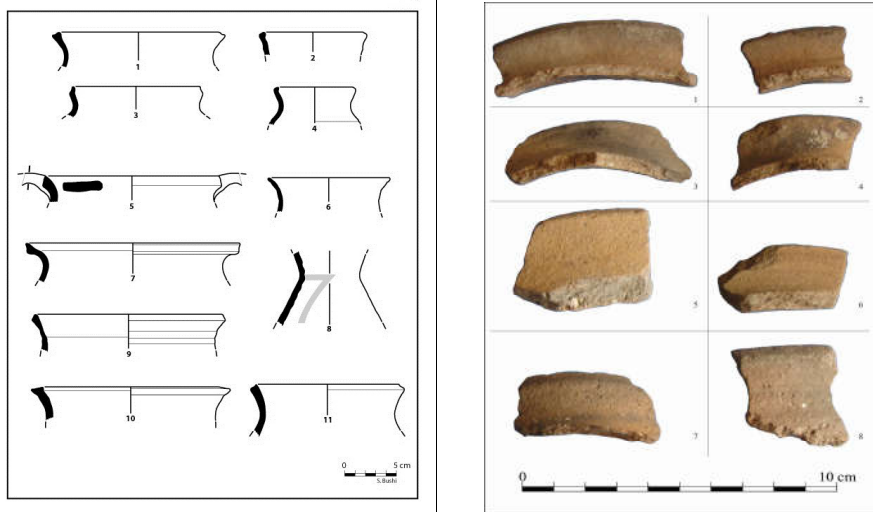

Fig. 20a-b. Fragmente vorbash mesjetare të Koxhaxhikut

Të dy variantet mbështeteshin mbi funde të sheshtë apo lehtë konkav (*fig. 21, 1-3*). Ato janë pajisur me vegjë shiritore vertikale, që dalin nën grykë, në ndonjë rast të zbukuruar me thellime thike (*fig. 21, 4-5*). Një pjesë e vorbave paraqiten të zbukuruar me inçizim vijash të çarkut, që e qarkojnë enën horizontalisht (*fig. 21, 6-10; fig. 22, 1-4*). Në një rast të vetëm ndeshet kombinimi i vijave të çarkut dhe një rreshti thellimesh me bigël, dekor ky i njohur në

kulturat tona mesjetare të shek. XII-XIV²⁷. (fig. 21, 11; fig. 22, 5) si dhe shiriti plastik i zbukuruar me gropëzime gishti (fig. 22, 6).

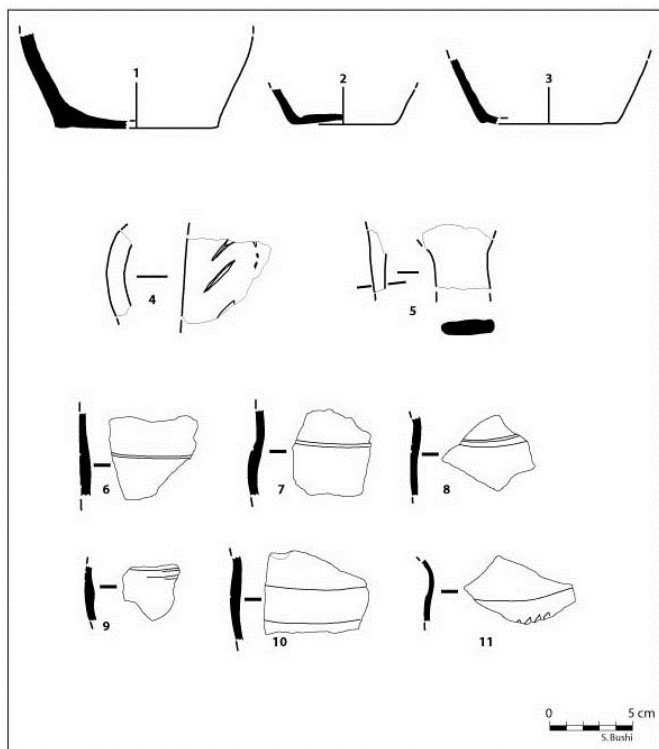

Fig. 21-Fragmente fundesh dhe dekoresh mesjetare

Vorba të ngjashme, të zbukuruara me këto motive, janë zbuluar gjithashtu në kalatë e Skënderbeut në Stelush (Qafë-Murrë)²⁸, në Gurin e Pishkashit (Prenjas), në kalanë e Petrelës (Tiranë) dhe në qytetin e Shurdhahut²⁹, në kalanë e Krujës³⁰, në

²⁷ KOMATA 1969, 222-226, tab. VII, 1-7, 10-14, VIII, 16-17, 20-23; KARAISKAJ 1979-1980, tab. IX, 3.8.

²⁸ ANAMALI 1967, 4, 106; ANAMALI 1969, 249 – 253

²⁹ KOMATA 1969, 222-226, tab. II, 1, 4, 6, 7; IV, 1, 3, 7; V, 1-4; VII, 1-4, 8, 10, 11; VIII, 4..

³⁰ KOMATA 1982, tab. V, 1-4, 7, 9-10.

kalanë e fshehtë të Skënderbeut në Daulë të Krujës³¹, në gradishtën e Symyzës (Korçë)³² etj, të datuara në shek. XIV-XV pas Kr.

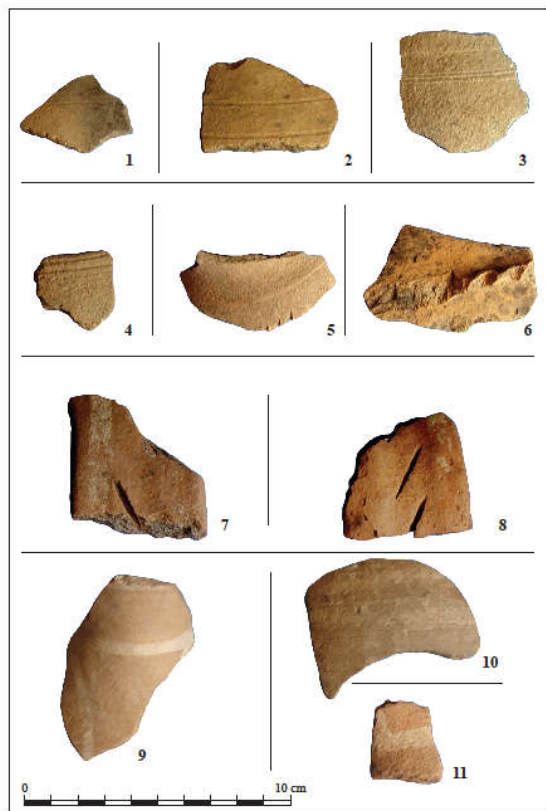

Fig. 22. Dekore të qeramikës mesjetare të Koxhaxhikut

Në grupin e dytë të qeramikës me brum okër në rozë, përmendim qafën e një kane me grykë konike, me brum të pastër rozë, të zbukuruar me pikturim mat të bardhë shiritash horizontal e vertikal (*fig.20, 8; fig. 22, 9*). Tipi i kanave me qafë të gjatë vazhdon nga qeramika e vonë antike në atë mesjetare dhe ndeshet në kalanë e

³¹ SARAÇI 1987, 211-212, tab. II,1-7, III, 1-7, IV, 1-6.

³² KARAISKAJ 1979-1980, tab.IX, 3.

Stelushit, të Pishkashit dhe të Petrelës³³, në kalanë e Krujës³⁴, si dhe në vise të tjera të Ballkanit³⁵. Nga brumi dhe analogjitë, përfaqëson një import me origjinë nga Mesdheu Lindor, gjasisht nga punisitet qeramike të Qipros dhe datohet pas shek. XIV³⁶. Të njëjtës periudhë i përkasin edhe dy fragmente enësh të zbukuruara me pikturim shiritash të bardhë (fig. 22, 10-11) si dhe dy vegjë shiritore vertikale, me zbukurim të thellimesh thike në qendër të kombinuar me shirita anësor të pikturuar me pastë të bardhë (fig. 22, 7-8).

Të dhënat arkeologjike të paraqitura më lart, dëshmojnë se kalaja e Koxhaxhikut përfaqëson një kala ilire të periudhës së Bronzit të Vonë dhe Hekurit të Hershëm. Në periudhën e vonë antike ajo fortifikohet për herë të parë me mure mbrojtëse, dhe rifortifikohet në periudhën mesjetare gjatë shek. XIV-XV pas Kr. Kjo është edhe periudha më intensive e jetës në këtë kala, ku mendojmë se është plotësisht i mundur lokalizimi i qytetit mesjetar të Sfetigradit³⁷. Këto të dhëna rrëzojnë pohimin e pavërtetë të K. Biçokut se: *“Pranë këtij fshati është një shkëmb i lartë që ka shërbyer si pikë vrojtimi. Thuhet se aty ka qenë kalaja...Në Koxhaxhik nuk ka gjurmë kështjelle të ndërtuar me gurë dhe as që mund të ngrihej një kështjellë e tillë në një lartësi aq të madhe. Në Koxhaxhik kështjella ka qenë prej druri”*³⁸.

³³ KOMATA 1969, 226.

³⁴ KOMATA 1982, 1, 227, tab. II,1-2.

³⁵ KOMATA 1969, 226, shën. nr. 21.

³⁶ STERN 1997, 48-50, fig. 9, a-b.

³⁷ BUNGURI 2009, 27-56.

³⁸ BIÇOKU 2003, 26-27, 29. Këtë pohim voluntarist, studiuesi i lartpërmendur përpigjet ta mbrojë edhe në vitet e mëvonshme, duke kaluar deri në shkelje të etikës akademike. Citoj: *“Prendimet e Hazis Ndreut, Adem Bungurit dhe të Muzafer Bislimit për ekzistencën e murreve të një kështjelle në Koxhaxhik...janë vetëm dëshira dhe deklarime të tyre të papërgjegjshme, që nuk kanë asgjë të përbashkët me shkencën”* (Krhs. BIÇOKU 2006, 73-74. Shënimet 47, 48 dhe 49). Vazhdon citimi: *“Koxhaxhikun e kam vizituar për herë të parë më 2 mars të vitit 2003 dhe për së dyti më 8 korrik të vitit 2006. Vizita e dytë ka rëndësi të veçantë, sepse u preu rrugën spekulimeve të mëtejshme për ekzistencën e murreve të kështjellës së Koxhaxhikut”*. Vazhdon citimi (7 rreshta më poshtë): *“Në Koxhaxhik nuk ka asnjë gjurmë kështjelle të ndërtuar me gurë. Fotografia e “mureve të kalasë së Koxhaxhikut” e botuar prej H. Ndreut dhe prej A. Bungurit është një sajese e*

2. Kështjella e Modricës (Dibër) (x-41°36', y-20°57', z-996m)

Kështjella e Modricës³⁹ ndodhet në majën e një kreshte shkëmbore me lartësi 996m, afër fshatit homonim, në krahun e majtë të Drinit të Zi dhe përroit të Modriçës (Maqedonia e Veriut). E ngritur përballë kalasë së Koxhaxhikut, me të cilën ka komunikim pamor, fortesa ka një pozitë të zgjedhur strategjike dhe kontrollon luginën e Drinit dhe rrugën Ohër- Dibër. (fig. 23).

tyre". (Krhs. BIÇOKU 2006a, 74; BIÇOKU 2006b, 81). Mirëpo, murret e kalasë së Koxhaxhikut ekzistojnë jashtë dhe pavarësisht dëshirës së njerëzve, dhe e tregojnë qartë autorin e vërtetë të "*deklarimeve të papërgjegjshme, që nuk kanë asgjë të përbashkët me shkencën*". Këtë pohim të pasaktë, ai vazhdon ta mbrojë edhe në një punim të viteve të fundit, ku shkruan: "*Pranë këtij fshati në veri është një shkëmb i lartë (kur i sheh anën perëndimore), të cilin, kur e sheh nga lindja, i shquhet maja e thepisur e një kodrine, të cilës mund t'i ngjiten vetëm alpinistët dhe në të nuk ka gjurmë ndërtimesh*" (Krhs. BIÇOKU 2016, 89), përfundim që e përsërit edhe disa rreshta më poshtë: "*Nuk ka gjurmë guri të kështjellës së Koxhaxhikut, edhe pse ajo është përmendur deri në fillim të shek. XVIII, çka tregon se ajo nuk ka qenë ndërtuar me gurë*". (Krhs. BIÇOKU 2016, 91). Pavarësisht pohimeve të tilla antishkencore, kalaja e Koxhaxhikut është aty dhe ruan pjesë të sistemit të dikurshëm fortifikues, që mund të shihen nga kushdo që ka dëshirë të merret me studimin e kësaj kalaje. Identifikimi ose jo me Sfetigradin, megjithëse për mua është jashtë çdo dyshimi, është çështje dytësore dhe e diskutueshme midis studiuesëve. E rëndësishme dhe e detyrueshme për studiuesit është paraqitja e saktë e monumentit të cilit i referohemi, pasi liria e mendimit lypset të jetë në koherencë të plotë me faktet arkeologjike dhe historike.

³⁹ Fortesa e Modricit është vizituar nga Jastrebov (Krhs. JASTREBOV 1904, 125) dhe më vonë nga H. Sharofi, i cili shkruan se : "*Skënderbeu për ti bërë ballë rezikut që i shkaktoj humbja e Sfetigradit, themeloi dhe ndërtoi me të shpejtë fortësën e Modriçit, në krah të majtë të Drinit, ballë për ballë me Sfetigradin, që ishte në krah të djathtë të Drinit. Kjo fortësë e mbyllte grykën e Drinit dhe kontrollonte lëvizjet e ushtrisë turke e i lajmëronte kështjellat e tjera me anë të topit*". (Krhs. SHAROFI (1968), 2003, 49) etj.

Fig. 23- pamje e kodrës së fortesës së Modricës

Kreshta ku gjendet fortifikimi ka mbrojtje të fortë natyrore, sipërfaqe të vogël rreth 300m^2 , perimetër 102m, diametrin veri-jug 50m dhe atë lindje-perëndim 45m. Ajo ka qenë e fortifikuar me murre, gjurmët e rrënuar të të cilit mund të ndiqen vetëm në anën lindore dhe atë verilindore, në një gjatësi prej 26m. Murri ka shfrytëzuar aftësitë mbrojtëse të terrenit dhe ka mbushur hapësirat midis shkëmbinjëve natyror (fig.24).

Fig. 24- Gjurmë të murit lindor të fortesës

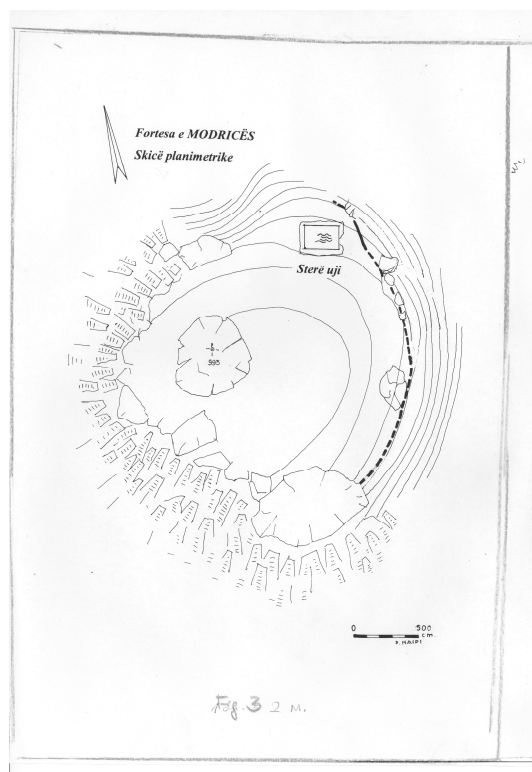

Fig. 25-skicë planimetrike e fortesës së Modricës.

Trakti më mirë i ruajtur, me gjatësi 2.00m, lartësi 0.80m dhe gjërësi 1.00m gjendet në anën verilindore, pranë sterës. Muri është ndërtuar sipas teknikës *opus incertum* me gurë lumorë dhe të terrenit, të lidhur me llaç gëlqerorë të përzier me rërë zalli të pasitur, cilësisht mjaft i dobët, gjë që ka ndikuar në mosruajtjen e linjës së murit. Kjo veçori teknike tregon për ngutje në ndërtimin e saj (gëlqerja është përdorur menjëherë pas shuarjes), gjë që përputhet me burimet historike, sipas të cilave, kjo fortesë u ndërtua me nxitim nga Skënderbeu, pas rënjes së Sfetigradit, për të kontrolluar vijën e Drinit të Zi, që për Skënderbeun kishte rëndësi strategjike⁴⁰. Përshkrimi i

⁴⁰ Duke treguar për lëvizjet e ushtrisë së Skënderbeut kundër kampit armik në Ohër, pas rënjes së Sfetigradit, Barleti shkruan se : “ai (Skënderbeu) në të ngrysur

kësaj fortese nga Barleti është i gjallë dhe i plotë : “ *Ishte një mal, banorët e quajnë Modrisë, thikë e rrëpirë, i cili, për shkak të lartësisë së vetë, vështronte përpara tokat e turqve në një hapësirë të madhe. Atje ai vendosi të ngrinte një kështjellë, dhe ta mbushte me luftëtarë, të cilët, me krismën e përdredhoreve të lajmëronin kur të vinin armiqtë. Atje do të shkonin për strehim edhe gjithë sa ishin afër*”⁴¹. Më poshtë ai shton se ndërtimi i kështjellës „ filloi e mbaroi në qetësinë më të madhe, pa ngjarë gjë gjatë asaj kohe nga ana e armikut,“⁴². Në anën verilindore të fortesës, u gjet një sterë uji me planimetri drejtkëndore, me brinjë 1.80x2.50m, thellësi të matshme 3.30m⁴³ dhe vëllim mbi 14,85m³, me një kapacitet ujëmbajtës rreth 15.000 litra. (fig.26).

Fig. 26- Pamje e sterës së ujit dhe llaçit hidroizolues

të asaj dite u nis me më shumë se 1000 kalorës për në Ohër, duke e hequr ushtrinë me shumë kujdes përmes disa pyjeve dhe vendeve të papërshtatshme, për të mos u mbyllur nga armiku në mes të Sfetigradit dhe të rojeve të tij” (Krhs. BARLETI (1537) 1964, IX, 383).

⁴¹ BARLETI 1537 (1964), VII, 293.

⁴² *Idem*, VII, 293. Studiuesi Gj. Karaiskaj mendon se kështjella e Modricës është ndërtuar menjëherë pas rrethimit të parë të Krujës, rreth viteve 1451-1452. Ai thekson se kështjella e Modricës, ndodhej në kufirin lindor të Shqipërisë, akoma e paidentifikuar. Krhs. KARAISKAJ 2016, 157.

⁴³ DysHEMEJA e sterës është e zënë nga shembjet e gurëve dhe dherat.

Gjërësia e murreve të sterës është afër 1.00m. Hapësira e brendshme e saj është e suvatuar me llaç horasan hidroizolues, i bërë me pluhur tjegullash, shumë i fortë dhe i papërshkueshëm nga uji, që ka krijuar një shtresë të forte në trajtë graniti, me ngjyrë të kuqërremtë. Në kontekst me sistemin fortifikues, kjo sterë është përgatitur me të gjithë kujdesin e mundshëm. Një gjë e tillë është e shpjegueshme, po të kujtojmë se kjo fortesë i vlente Skënderbeut kryesisht si pikë vrojtimi, ku nevoja për ujë të pijshëm ishte e përhershme. Në këtë kështjellë, sipas burimeve historike, u instalua nga Skënderbeu për herë të parë sistemi i ndërlidhjes me top, ose siç e quan Barleti “*përdredhore*”⁴⁴. Edhe për lokalizimin e kësaj kështjelle, është propozuar një toponim i palokalizuar në krahinën e Tetovës⁴⁵, që nuk i përgjigjet as gjeografisë historike dhe as përshkrimeve të Barletit.

3. Kalaja e Skudrinës (Dibër) (x-41°57', y-20°59', z-1180m)

Rrënojat e kalasë së Skudrinës gjenden në faqen lindore të malit të Kërçinit, pranë fshatit Skudrine të Rekës së Poshtme në zonën e Dibrës (Maqedonia e Veriut). Kalaja është ndërtuar në një kreshtë të thiktë shkëmbore të vendosur midis dy përrenjëve të thellë që zbresin nga mali i Kërçinit dhe e kufizojnë atë nga ana veriperëndimore dhe juglindore. Është vizituar më parë nga studiuesë maqedonas, që shënojnë lartësinë e saj absolute 1180m dhe relative 500m⁴⁶. Kalaja gëzon një mbrojtje të shkëlqyer natyrore dhe një pozicion mjaft dominant në kontroll të luginës së Radikës në zonën e Rekës së Poshtme, që lidh pellgun e Dibrës me atë të Pollogut dhe luginën e Vardarit. (fig.27)

⁴⁴ BARLETI 1537 (1964), VII, 293.

⁴⁵ Përmendet një toponim i palokalizuar në krahinën e Tetovës “*të përfaqërt me trajtën e emrit Modrishë të M. Barlecit*”, “*që mund të lexohet: Mdrushte, Modorishte, Morovishte dhe Medrovishte*”. Krhs. BIÇOKU 2016, 130, shën. 407.

⁴⁶ MIKULČIĆ 1999, 410.

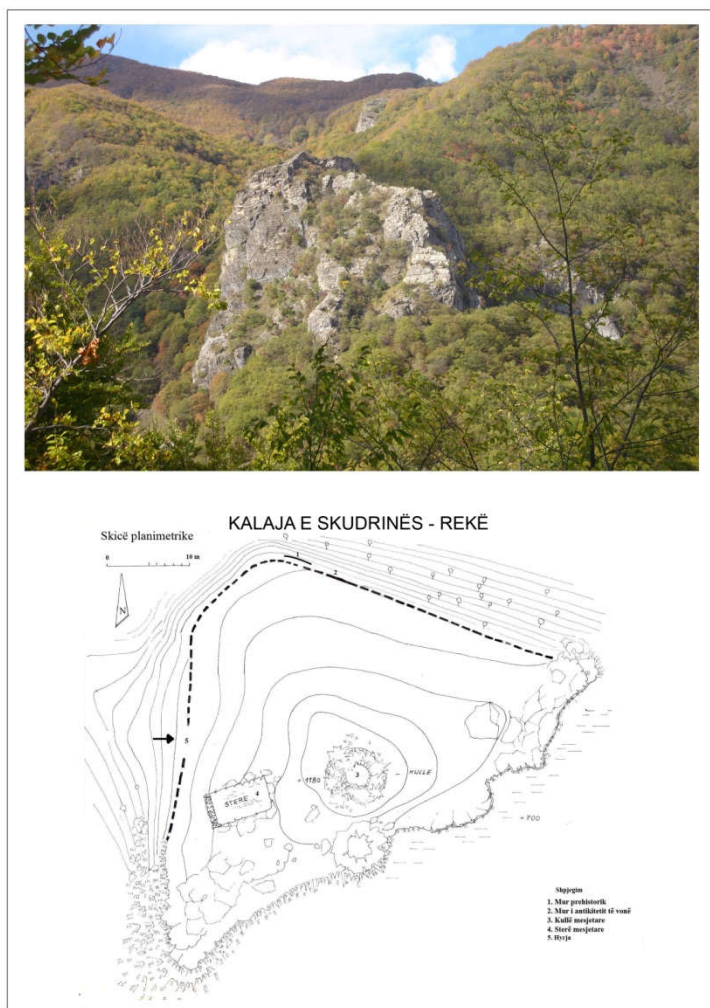

Fig. 27-Pamje e përgjithshme dhe rievimi planimetrik.

Kreshta e kalasë mbyllet me një syprinë të sheshtë me formë afërsisht poligonale, me kalime të buta në këndet. Ajo ka gjatësi 55m dhe gjërësi që lëviz nga 29-40m dhe një sipërfaqe rreth 2200m². Në anën jugore dhe atë lindore ajo bie me faqe të thikta shkëmbore me lartësi rreth 500m mbi përroin e gradishtës. Edhe në anën veriore pjerrësia është mjaft e madhe, ndërsa në atë perëndimore, krijon

shtegun e vetëm komunikues me një tarracë të përshtatshme për banim, si dhe me terrenin përreth. Kalaja ruan gjurmë të fortifikimit të saj, kronologjikisht të lidhur me tri faza të ndryshme, që i referohen përkatësisht periudhës së Bronzit të Vonë, periudhës së vonë antike dhe periudhës mesjetare. Periudha e fundit mendojmë se kronologjikisht lidhet me shek.XIV- XV pas Kr., dhe kryesisht me periudhën e Skënderbeut. Në sistemin fortifikues ajo përfaqësohet nga një kullë rrethore e vendosur në pjesën më të lartë të sipërfaqes së brendshme të kalasë. Kulla me formë rrethore, ka diametër të jashtëm, 7.80m, dhe të brendshëm 3.00m dhe gjërësinë e mureve 2.40m. Muret e kullës janë ndërtuar me gurë mesatarë të lidhur me llaç gëlqerorë, me trashësinë e fugave 2-2.5cm. Llaçi është bërë me gëlqere të pastazhionuar mirë, të përzier me rërë lumi të situar trashë, dhe cilësisht është i dobët dhe thërmohet nga fërkimi.

Në pikpamje të tipologjisë dhe pozicionit topografik, kjo kullë është krejtësisht e ngjashme me atë të kalasë mesjetare të Daules së Kurbinit, si dhe kulla të tilla të fortifikimeve të shek. XIV-XV të Krujës, të Stelushit, të Rodonit, të Durrësit, të Prezës, të Shkodrës⁴⁷, të Petralbës⁴⁸ etj. Kësaj periudhe mendojmë se i përket edhe një sterë uji që gjendet në anën jugperëndimore të kalasë. Ajo ka formë drejtkëndëshe me brinjë 7.00x4.50m dhe thellësi të lexueshme 2.20m. E veçanta e kësaj stere është se në tri anë të saj, përkatësisht në atë lindore, veriore dhe jugore ajo është gdhendur në shkëmb, dhe vetëm faqja perëndimore e saj është zënë nga një mur me gjatësi 4.50m, i ndërtuar me gurë mesatarë të lidhur me llaç gëlqeror. Faqja e brendshme e këtij muri u gjet e shembur dhe nuk u konstastuan gjurmë të llaçit me pluhur tjegullash, të përdorur zakonisht për hidroizolim të sterave, rolin e të cilit e kanë luajtur sa duket faqet shkëmbore të tri anëve të saj. Kalaja ka shërbyer si fortesë në mbrojtje të rrugës tradicionale Dibër-Pollog-Shkup, që kalonte nëpër luginën e lumit të Radikës.

⁴⁷ SARAÇI 1987, 207, shën. 16.

⁴⁸ *Vrojtime individuale në terren.*

4. Kulla e Skënderbeut (x-41°51', y-20° 31', z-978m).

Kreshta shkëmbore e njohur me emrin "*Shkëmbi i Kullës së Skënderbeut*" me lartësi absolute 978m, ngrihet përballë qytetës së Valikardhës, në krahun e majtë të zallit të Bulqizës (fig. 28a).

Fig. 28a- Pamje të shkëmbit të kullës së Skënderbeut

Përmendet për herë të parë nga H. Ceka-J. Adami në vitin 1951, të cilët theksojnë se "*Kulla e Skënderbeut*" gjendet në një shkëmb të pangjithshëm përballë "qytetit" të Valikardhës⁴⁹. Ajo ka një pozitë dominante dhe të fuqishme kontrolli mbi Fushën e Vajkalit, gjithë luginën e Bulqizës dhe "Rrugën e Arbërit". Platforma e kësaj kreshte me planimetri poligonale, diametrat lindje-perëndim dhe veri-jug 16x65m, dhe sipërfaqe të shfrytëzueshme rreth 1000m², ka një pjerrësi të lehtë jugore. Shkëmbi i Kullës së Skënderbeut ka rrënje të thikta shkëmbore në tre anë, atë jugore, perëndimore dhe lindore, ndërsa në anën veriore, ndahet nga pjesa veriore më e lartësuar e saj, nga një kanion shkëmbor me thellësi 3.50-4.00m dhe

⁴⁹ CEKA-ADAMI 1951, 3.

gjërësi 10-12m. Më në veri të saj lartësohet “Maja e Tëmlave” nën të cilën gjendet “Çardaku” (i Skënderbeut), një shesh i vogël, me hapësirë shikimi mjaft të madhe. Kreshta ku gjendet “Kulla e Skënderbeut” ka një pozitë mjaft dominante. Prej aty kontrollohet lehtësisht e gjithë lugina e Bulqizës, nga Qafa e Buallit në perëndim (844m) deri në luginën e Drinit të Zi dhe qytetin e Dibrës në lindje.

Komunikimi vizual është i dukshëm jo vetëm me qytezën e Valikardhës tek “Ura e Qytetit” dhe “Fushën e Vajkalit” që hapet pranë saj, por edhe me qytezat e Krajkës dhe të Sofraçanit, në krahun e majtë të zallit të Bulqizës dhe Fushën e Gurrës (Strikçan) në krahun e djathtë të luginës së këtij lumi. Ngjitja në “Kullën e Skënderbeut” fillon nga fshati Lepurak i Vajkalit, prej ku duhet të ecësh në një monopat të pjerrët për rreth 1.5-2 orë, deri tek “Ruga e fshehtë e Skënderbeut”, rreth 200m nën platformën e kreshtës shkëmbore ku gjendet kulla. Kjo rrugë e fshehtë me gjatësi 50-60m dhe gjërësi 2.00-2.50m, ka pjerrësi të fortë, rreth 30-35°. Ajo fillon nga “Guri i dybegut” dhe arrin deri tek faja perëndimore e kreshtës, prej ku rruga ndjek monopatën e thiktë, deri tek shtegu hyrës në këtë kullë. Rruga e fshehtë ka qenë hapur në shkëmb dhe është e shtruar me rasa guri (fig.28b-c).

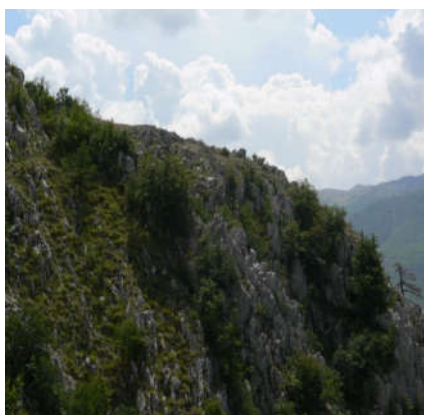

Fig. 28b-Pamje e faqes perëndimore të kreshtës; fig. 28c-Pamje e rrugës së fshehtë të kullës së Skënderbeut.

Rreth 200m nën faqen perëndimore të kullës, në një sheshpushim buzë Rrugës së fshehtë të Skënderbeut, gjendet një gur i madh dybeku. Është fjala për një shkëmb natyror me faqe të sheshtë, me përmasa $2.20 \times 1.10 \times 0.70$ m, në pjesën qendrore të së cilës, është gdhendur një gropë cilindrike me diametër 23×23 cm, thellësi 5.6cm dhe faqe të lëmuara. Është identik me dy gurët e dybekut të kalasë së Koxhaxhikut dhe mendohet se ka shërbyer për shtypjen e barutit (fig. 28d).

Fig. 28d-Gur dybeku i Kullës së Skënderbeut

Kreshta shkëmbore e njohur me emrin "Shkëmbi i Kullës së Skënderbeut" ka sipërfaqe afërsisht poligonale (fig. 29a).

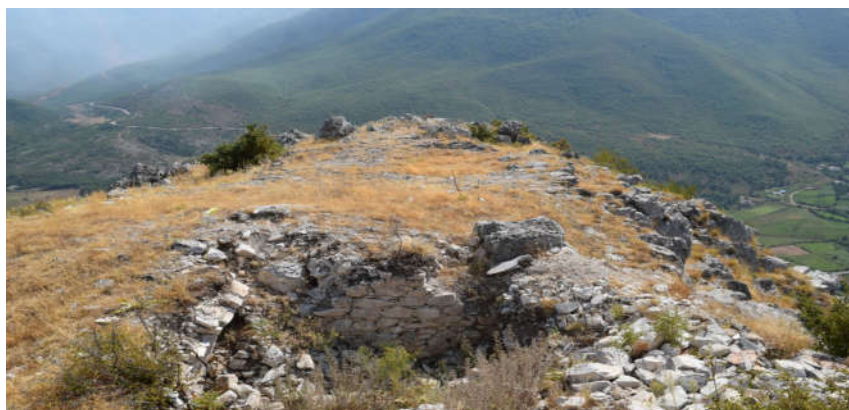

Fig. 29a-Pamje e përgjithshme e kreshtës së Kullës së Skënderbeut

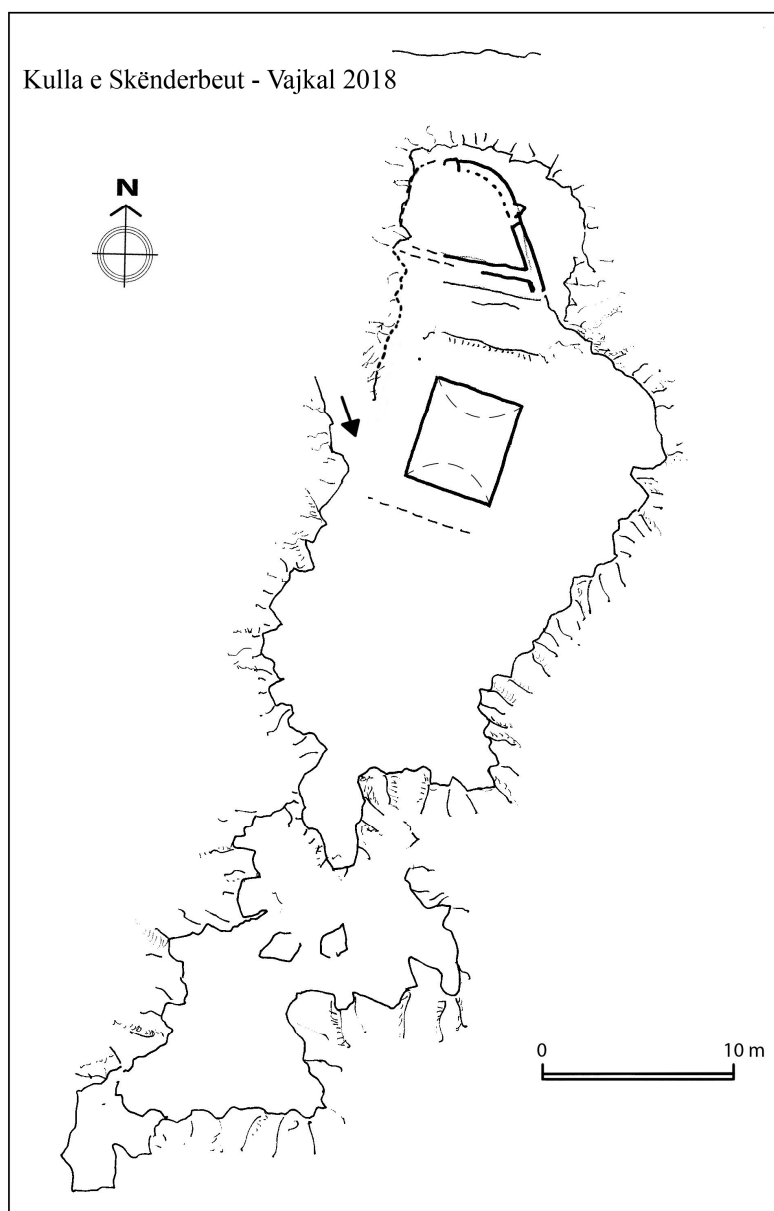

Fig. 29b-Skicë planimetrike e kreshtës

Gjatë surveit të gushtit 2018, u konstatuan dy struktura ndërtimore, si pjesë integrale e monumentit mesjetar:

a. Kullë vrojtimi. Në pjesën më të lartë veriore të kreshtës shkëmbore, gjenden rrënojat e një kulle mbrojtëse. Kulla ka formë drejtkëndëshe me ball të harkuar, që i është përshtatur formës së terrenit dhe përfshihet në tipin e kullave në trajtë "U"-je ose në trajtë patkoi. Kulla ka orientim verior, gjatësi 5.50m dhe gjërësi 6.70m. (fig. 30a). Muret e ndërtuara me gur të lidhur me llaç gëlqeror, ruhen në gjendje rrënoje, me gjërësi të lexueshme 0.40m. Në anën anën lindore të kullës, ruhet një trakt murri me gjatësi 2.00m dhe gjërësi 0.40m, që i vishet nga ana e jashtme faqes së shkëmbit natyror, i cili më parë është prerë vertikalisht (fig. 30b)

Fig. 30a-Kulla veriore-murri verior

Fig. 30b-Kulla veriore-murri lindor

Në gjatësinë 5.50m, faqja jugore e kullës mbyllet me anë të një muri tërthor lindje-perëndim. Gjurmë të murit lindor të këtij fortifikimi, në trajtë rrënojash, vazhdojnë drejt jugut, dhe ndiqen deri në gjatësinë 10m. Në anën perëndimore të kreshtës, gjurmë në trajtë rrënoje të këtij muri mbrojtës, mund të ndiqen deri në gjatësinë 16m, tek shtegu hyrës i kreshtës së Shkëmbit të Kullës së Skënderbeut. Gjurmët e ruajtura në trajtë rrënoje të murreve mbrojtëse, tregojnë se fortifikimi ka qenë i pjesshëm dhe ka shfrytëzuar mjaft mirë vetitë mbrojtëse të terrenit. Kjo situatë arkitektonike, na shtyn të besojmë se thelbi i këtij fortifikimi përfaqësohet nga një kullë në trajtë "U"-je ose patkoi, ku mund të strehoheshin një grup i vogël ushtarësh, me detyra kryesisht të karakterit vrojtues dhe sinjalizues (*fig. 30c*).

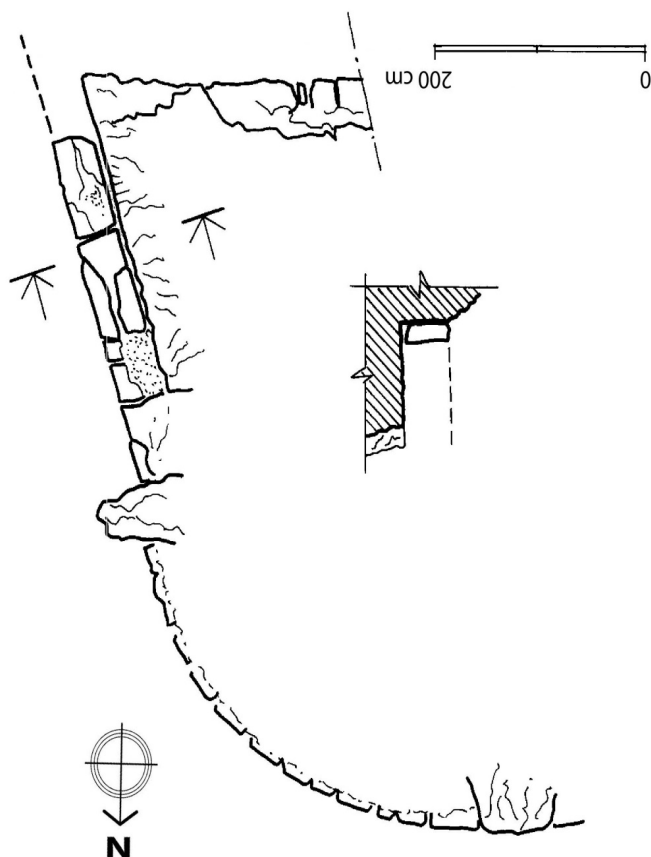

Fig. 30c-skicë planimetrike e murrir verior të kullës së Skënderbeut.

Kulla në trajtë U-je, ose gjysëmrrethore janë një tip planimetrik i zakonshëm në fortifikimet mesjetare, përfshirë edhe ato të lidhura ekskluzivisht me periudhën e Skënderbeut. Tipi i kullës gjysëmrrethore ndeshet në kalanë e Petralbës⁵⁰, të Petrelës⁵¹, të

⁵⁰ Shikuar në terren nga autori.

Krujës⁵², në kështjellën e poshtme të kalasë së Durrësit⁵³, ndërsa kullat në trajtë U-je mbrojnë hyrjen e qytetit të sipërm të kalasë së Shurdhahut (Sarda)⁵⁴etj.

b. Sterë uji. Në gjysmën jugore të kreshtës shkëmbore, ruhen gjurmët e një stere të nëndheshme, të ndërtuar me murre guri të lidhur me llaç gëlqeror. Stera ka qenë e mbuluar me qemer cilindrik gjatësor, sot i shkatërruar thuajse tërësisht nga thesarkërkuesë klandestin. Është fjala për një strukturë me planimetri drejtkëndëshe, me orientim verior, me 5° shmangje lindore nga aksi i veriut. Përmasat e brendshme të saj janë 3.97x3.47x2.50m (4.00x3.50x2.50m). Vëllimi i përafërt i sterës është 35m³, me një kapacitet ujëmbajtës 35.000 litra (*fig. 31a-b*)

Fig. 31a-Pamje e sterës së ujit në Kullën e Skënderbeut

⁵¹ KARAISKAJ 2016, 118, fig. 128.

⁵² *Idem*, 141, fig. 157.

⁵³ *Idem*, 161, fig. 185.

⁵⁴ *Idem*, 129, fig. 140.

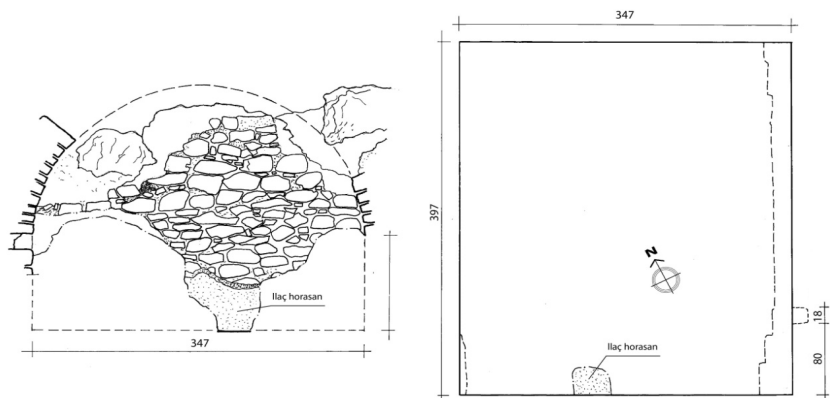

Fig. 31b-Plan & prerje e sterës së Kullës së Skënderbeut

Hapësira e brendshme e sterës ka qenë e suvatuar me horasan të përgatitur me pluhur tjegullash me veti hidroizoluese, i papërshkueshëm nga uji. Mbetje të këtij llaçi me sipërfaqe mirë të lustruar dhen ngjyrë okër në të kuqërremtë, sot ruhen vetëm në dyshemenë dhe pjesët fundore të sterës, përkatësisht në murin jugor dhe lindor të saj, ndërsa në pjesët e sipërme të mureve, edhe pse ka rënë, ky llaç ka lënë në faqet e gurëve, ngjyrën okër të hapur të tij, lehtësisht e lexueshme. Dyshemeja e sterës ka qenë e shtruar me llaç harasan i përgatitur me pluhur tjegullash me veti hidroizoluese, i njëjtë me atë të faqes së brendshme të mureve anësorë, shtresa e të cilit është mjaft e ngjeshur dhe e fortë. Në pjesët fundore të sterës, ruhet edhe shtresa e llaçit hidroizolues me trashësi 2.5-3cm dhe ngjyrë okër në të kuqërremtë, që ka veshur faqet e brendshme të murreve anësor të saj (fig. 32).

Fig. 32-detaje të llaçit hidroizolues të sterës.

Gjërësia e murreve anësor të sterës është 0.60m, ndërsa gjërësia e murit jugor të saj është 2.00m. Ky murr i jashtëm jugor mund të ketë shërbyer si përforcues i strukturës së sterës ose si aksesori i largimit të ujrave të tepërta. Muret e sterës janë të ndërtuara me gurë gëlqerorë të terrenit, të lidhur me llaç të bollshëm gëlqeror, me shumë gëlqere dhe pak rërë lumi. Ndërsa muret jugor dhe verior kanë faqe vertikale, muret lindor dhe perëndimor harkohen lehtë për të formuar qemerin cilindrik ose gjysëmrrethor. Harkimi fillon në kuotën 0.98m (1.00m) mbi nivelin e dyshemesë. Lartësia e ruajtur e qemerit në anën lindore është 1.00m dhe në atë perëndimore 0.45m,

ndërsa shigjeta e harkut të qemerit rezulton të ketë qenë 1.40m. E gjithë hapësira e brendshme e strukturës, është e mbushur me gurë gëlqerorë të murreve si dhe me gurë çmërsi ranorë të qemerit. Këto të fundit janë të gdhendur, me faqe të sheshta dhe mjaft të lehtë në peshë, në përputhje me qëllimin e përdorimit të tyre në kupolën e qemerit. Gurë të të dy llojeve gjenden edhe në anën perëndimore dhe veriore të kësaj strukture. Sterat e ujit kanë qenë pjesë organike e nevojshme dhe e domosdoshme e fortifikimeve mesjetare në përgjithësi, përfshirë edhe fortifikimet e ndërtuara në kohën e Skënderbeut.

Duke e ditur se nevojat e domosdoshme fiziologjike për një njeri janë 2 litra në ditë⁵⁵, mund të llogaritet se stera e Kullës së Skënderbeut, me një kapacitet ujëmbajtës prej 35.000 litrash, mund të plotësonte nevojat e një grupi prej 50-60 ushtarësh për 30 ditë, edhe po të mos binte asnjë pikë shi. Në pikëpamje planimetrike dhe tipologjike, stera e Kullës së Skënderbeut është e ngjashme me sterën e kalasë së fshehtë të Skënderbeut në Daulë të Kurbinit⁵⁶, me atë të Modriçit⁵⁷, atë të kalasë së Skudrinës⁵⁸ në luginën e poshtme të Radikës (Dibër), me sterën e kalasë së fshehtë të Skënderbeut⁵⁹, në Çidhën të Poshtme, me sterën e vogël me qemer gurësh çmërsi në qytetin e Stelushit (Mat)⁶⁰, me sterën nr. 1 me qemer cilindrik të kalasë së Shkodrës⁶¹ (e ndërtuar para rrethimit të parë të Shkodrës)⁶², me sterën me qemer cilindrik të kështjellës së Matricës⁶³ në Rubik etj. Të dy strukturat e mësipërme të këtij monumenti, kulla në formë patkoi dhe stera e ujit, në pikëpamje kronologjike, lidhen ekskluzivisht me periudhën e Skënderbeut. Përveç tipareve teknike dhe analogjive të tyre të cekura më lart, mund të përmendim edhe dy

⁵⁵ KARAISKAJ 1985, 66.

⁵⁶ SARAÇI 1987, 210.

⁵⁷ BUNGURI 2009, 47, fig. 32.

⁵⁸ BUNGURI 2014, 297, fig. 8.

⁵⁹ BUNGURI 2011, 215, fig. 11.

⁶⁰ ANAMALI 1967, 106.

⁶¹ KARAISKAJ 1985, 60-61, 66-67, tab. I.

⁶² *Idem*, 67.

⁶³ HOXHA 2016, 163, fig. 8b.

objekte mesjetare të lidhura me Kullën e Skënderbeut, përkatësisht një gur dybeku (fig. 28d) dhe një mokër bloje (fig. 34c).

Në mbyllje duhet të vemë dukje një veçori të fortifikimeve të ndërtuara apo rindërtuara në kohën e Skënderbeut. Është fjala për ngjashmërinë e fortë të skemës topografike dhe planimetrike e kalasë së Koxhaxhikut me kala të tjera të pranuar mirëfilli si të rifortifikuara apo të ndërtuara nga Skënderbeu, siç janë kalaja e Stelushit (Qafë-Murrë), kalaja e Petralbës (Mat), kalaja e Krujës, kalaja e Daules (Kurbini), kalaja e Petrelës (Tiranë)⁶⁴ etj.

Është e tepërt të themi se të gjitha kalatë e mësipërme të Skënderbeut gjenden në rajone malore, në mbrojtje të rrugëve të brendshme strategjike nga lëviznin ushtritë. Pjesa kryesore e këtyre kalave, disa prej të cilëve ishin njëherësh edhe qytete mesjetarë, përbëhej nga zona e fortifikuar ose „citadela“, që gjendet në majën e kodrës dhe luan rolin e “akropolit” dhe „varoshi“ ose qyteti jashtë mureve rrethuese, ku gjenden godinat e banimit dhe ato shoqërore dhe zejtare. Çitadela kishte përmasa modeste, me madhësi nga 0.1-0.2ha. Si element integral ajo kishte gjithnjë pusin apo sterën e ujit, zakonisht të furnizuar me tubacion qyngjesh qeramike nga burime të jashtme, dhe në ndonjë rast edhe me ujët e shiut. Përmasat e vogla të çitadelës janë në përputhje me artin ushtarak të Skënderbeut, i cili kurrë nuk i përqëndronte të gjithë forcat brenda saj. Aty ai linte një garnizon të vogël, ndërsa me forcat kryesore i ngrinte pusi armikut, duke e goditur atë në befasi, natën, në fushim ose gjatë marshimit, dhe duke e asgjësuar atë pjesë pjesë. Për ilustrim, po sjellim një tabelë mbi lartësitë mbidetare të disa prej kalave të Skënderbeut në rajonin e Dibrës, Matit dhe Krujës:

Nr.	Kalaja ose fortifikimi	Rajoni	Lartësia absolute (m)
1.	Qytei i Stelushit	Qafë-Murrë/Dibër-Mat	1225
2	Kalaja e Çidhnës së Poshtme	Çidhën/Dibër	1205

⁶⁴ ANAMALI 1967, 108 ; SARAÇI 1987, 205-206.

3.	" Koxhaxhikut	Zhupë/Dibër	1160
4.	" Modricës	Drinkoll/Dibër	996
5	" Skudrinës	Rekë/Dibër	1180
6.	Kulla e Skënderbeut	Vajkal/Bulqizë	978
7.	Kalaja e Petralbës (Gurit të Bardhë)	Gur i Bardhë/Klos	878
8.	e Krujës	Krujë/Krujë	610
9.	" Daules	Kurbin/Krujë	527
10.	" Petrelës	Tiranë/Tiranë	329

5. Objekte arkeologjike:

Sipas të dhënave arkeologjike, gjurmët më të hershme të banimit të luginës së Bulqizës i takojnë shek. XI-IX para Kr. dhe topografikisht lidhen me territorin e fshatit Vajkal (x-41°52', y-20°26', z-750-800m). Përveç tyre, në afërsi të Vajkalit janë gjetur edhe objekte të tjera, që dokumentojnë banimin e kësaj zone, në periudhat e mëposhtme prehistorike dhe historike:

a. Periudha e tranzicionit nga Bronzi i Vonë në Hekurin e Hershëm (shek. XII-IX para Kr.) Kësaj periudhe i përketin dy objekte prehistorike, të gjetura pranë kodrinës “Suka e Lepurit”, të fshatit Vajkal, përkatësisht një majë heshte bronzit dhe një kantar pseudominoen, që përfaqësojnë inventarin e një varri të shkatërruar ilir të periudhës submikene ose protogjeometrike.

a1. Majë heshte bronzit. Gjetur në fshatin Vajkal. Ruhet në Muzeun Historik të Peshkopisë (më tej: MHP), nr.inv.1472, fig. 33a, 1. Është e tipit fletë ngushtë në trajtën e gjethes së shëlgut, me bisht tubiform me prerje rrethore. E gjithë fleta përshkohet nga një kurviz konik gypor, gjithashtu me prerje rrethore. Supet i ka të rrumbullakuara, ndërsa bishti gypor fare afër fletës, përshkohet

horizontalisht nga dy vrima përçinash. Gjatësia e përgjithshme 20.5cm, gjatësia e fletës 10cm, gjërësia maximale e fletës 2.4cm. Është një variant i majës së heshtës së tipit me fletë në trajtë gjethi. Është e ngjashme me heshta analoge të tumës IV të Pazhokut⁶⁵ etj. Datimi më i mundshëm: periudha submikene (1125-1050 para Kr.) ose protogjeometrike (1050-900 para Kr.)⁶⁶.

a2. Devegjake ilire e restauruar. Gjetur në fshatin Vajkal (Bulqizë). Ruhet në MHP. Nr.inv.1471, fig. 33a, 2. Lartësi 9cm, diametri i grykës 6cm dhe i trupit 11cm. Ka trup dykonik të theksuar, qafë të shkurtër, buzë të drejta dhe fund konkav. Vegjët vertikale me prerje eliptike, që lartësohen mbi grykë, i ngjiten enës në zonën e shpatullave, mbi vijën shumë të theksuar të karrinimit. Është punuar me brum argjilor të pastruar, me pak grimca kuarci, me pjekje dhe lëmim të mirë. Mungesa e zbukurimit dhe dykoniciteti i theksuar, i japin enës së Vajkalit, veçori lokale në raport me enët analoge të kulturës ilire të kësaj periudhe. Datohet në periudhën submikene ose protogjeometrike, nga shoqërimi i saj me majën e heshtës të përshkruar më lart⁶⁷.

⁶⁵ BODINAKU 1982, 79, tab.V,3.

⁶⁶ BUNGURI 1989, 67-69, tab. I, 1; BUNGURI 2010, 253, tab. CIII, 1.

⁶⁷ BUNGURI 2010, 253, tab. CIII, 2.

Fig. 33a-Vajkal-kantar dhe majë shigjete bronzi

b. Periudha e zhvilluar e epokës së Hekurit (shek. VIII-VII para Kr.)

b1. Majë heshte hekuri me fletë në trajtë gjethi. Është gjetur në Qafën e Buallit, në skajin perëndimor të luginës së Bulqizës (x-49°48', y-20°19', z-844m). Ruhet në MHP. Nr.inv.1471, fig. 33b. Gjatësia e përgjithshme është 19cm, gjatësia e fletës 11.5cm dhe

gjatësia e tunit 7.5cm. Përfshihet në tipin e heshtave me fletë në trajtë gjethe plepi, me gjërësi max. 4.2cm, të përshkuar nga kurrizi gjatësor me prerje rombike, tun tubiform me prerje rrethore dhe diametër max. 2cm. Në anën e jashtme, përkatësisht në 1/3 e gjatësisë së tij, tuni është i hapur. Raporti i gjatësisë së tunit me gjatësinë e përgjithshme të heshtës është 1:2.5. Datohet në periudhën e zhvilluar të epokës së Hekurit, shek. VIII-VII para Kr.⁶⁸.

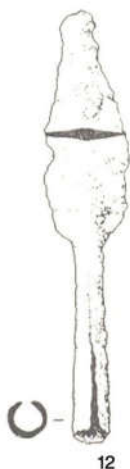

Fig. 33b-Qafë Buall-Majë heshte hekuri

c. Periudha mesjetare paraosmane dhe periudha e Skënderbeut (shek. XIV-XV pas Kr).

c1. Majë shigjete hekuri. Zbuluar nga punimet bujqësore në fushën e fshatit Vajkal. Ruhen në MHP, nr. inv. 44, fig. 34a, 1. Përmasat: gjatësia e përgjithshme 8.5cm, gjatësia e fletës 4cm, gjërësia e fletës 2cm, gjatësia e bishtit konik 4.2cm, diametri i bishtit 0.6-0.8cm. Është e tipit me fletë në trajtë gjethi, me veshëza të zhvilluar, me bisht konik gypor. Fleta me prerje trekëndëshe, përshkohet nga një kurriiz gjatësor me prerje ovale në të gjithë gjatësinë e saj.

⁶⁸ BUNGURI 2010, 256, tab. CVI, 12.

c2. Majë shigjete hekuri. Zbuluar nga punimet bujqësore në fushën e fshatit Vajkal. Ruhen në MHP, nr. inv. 45, fig. 34a, 2. Përmasat: gjatësia e përgjithshme 7.2cm, gjatësia e fletës 3.2cm, gjërësia e fletës 1.7cm, gjatësia e bishtit konik 3.6cm, diametri i bishtit-0.8-1cm. Është e tipit me fletë në trajtë gjethi, pa veshëza, me bisht konik gypor. Në dallim nga maja e shtizës nr. 1, ka fletë me prerje trekëndëshe të shtrirë dhe kurriz shumë të lehtë gjatësor. Maja shigjetash me forma të ngjashme njihen në periudhën e hershme mesjetare, të zbuluara në varrezat e kulturës arbërore të Krujës⁶⁹, Lezhës⁷⁰, kalasë së Dalmaces⁷¹, kështjellës së Pogradecit⁷² etj, dhe vazhdojnë të përdoren edhe gjatë shek. XIV-XV pas Kr.

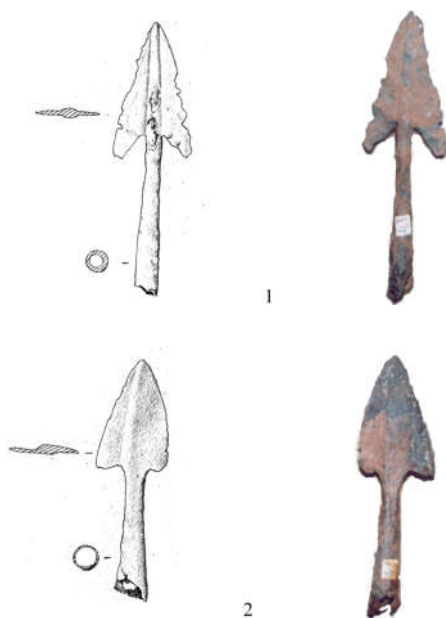

Fig. 34a-Vajkal-Maja shigjetash hekuri mesjetare

⁶⁹ ANAMALI-SPAHIU 1979-1980, 57, tab. IV, 7.

⁷⁰ PRENDI 1979-1980, 131, tab. XVII; 1-3.

⁷¹ SPAHIU 1964, 82.

⁷² ANAMALI 1979-1980, 231, tab. XI, 5.

c3. Enë e tipit ojnohe. Zbuluar nga punimet bujqësore në afërsi të fshatit Valikardhë të Zerqanit (Bulqizë). Ruhet në Muzeun Arkeologjik, Tiranë, nr. inv. 16478. Përmasat: lartësi 13.5cm, diametri i trupit-9cm, diametri i fundit 7cm, pesha 290gr., fig. 34b. Ena ka grykë trifletëshe me diametër 5.5cm, lëfyt të holluar në majë, trup të fryrë sferik, që veçohet nga gryka me një profilim të lehtë, fund të sheshtë dhe vegjë biforata të thyer. Është punuar me brum të pastër argjilor me ngjyrë rozë dhe ka pjekje shumë të mirë. Ajo është lyer me angobë të hollë të kuqëremtë në rozë dhe është zbukuruar me glazurë polikrome të tipit "*maiolica arcaica*"⁷³. Zona e zbukuruar përfshin të gjithë trupin e enës, nga fundi deri në buzë. Motivet me karakter gjeometrik përfaqësohen nga dy shirita në formë të germës"U", të alternuar me shirita të valëzuar vertikal midis tyre, të gjitha këto të realizuara me pastë të gjelbër. Fusha e shiritave në formë U-je, është e mbushur me pastë të bardhë, e cila nga pjekja në disa vende ka fituar qelqëzim me ngjyrë portokalli. Është enë e kushtueshme importi, e sjellë ose nga brigjet italice, ku enë të tilla gjenden në Pulia, Bari, Venecia etj, dhe datohen në vitet 1350-1450 pas Kr.⁷⁴. Gjetja e saj në afërsi të qytezës së Valikardhës, dëshmon për një standart relativisht të lartë ekonomik e kulturor të përdoruesëve të saj. Enë të ngjashme, të zbukuruara me "*sgraffito polychrome*" vazhdojnë të përdoren edhe gjatë shek. XV dhe në fillim të shek. XVI pas Kr., kur shënojnë një përhapje mjaft të gjërë në gjithë Egjeun dhe Mesdheun Lindor⁷⁵. Gjetja e saj pranë qytezës së Valikardhës, dëshmon për një standart relativisht të lartë ekonomik e kulturor të përdoruesëve të saj.

⁷³ CRESCENZO 1992, 38-49.

⁷⁴ *Idem*.

⁷⁵ VROOM 2005, 143, tab. 2.3.

Fig. 34b-Valikardhë-Ojnohe mesjetare

c4. Mokër bloje, e fragmentuar. Gjetur gjatë surveit të vitit 2018, në sipërfaqen e kreshtës së “Kullës së Skënderbeut”. Përmasat: diametër 52cm, trashësi 6cm dhe diametri i vrimës së aksit-5cm (fig. 34c). Mokra të tilla bloje janë të zakonshme në vendbanimet mesjetare kudo në Shqipëri dhe më gjërë.

Fig. 34c-Mokër guri e Kullës së Skënderbeut

6. Edhe njëherë mbi lokalizimin e Vajkalit

Në fushën e Vajkalit (*fig. 35*) brenda vitit 1465 janë zhvilluar dy beteja të përgjakshme midis ushtrisë shqiptare të udhëhequr nga Gjergj Kastrioti Skënderbeu dhe ushtrive osmane të sulltan Mehmetit II, të drejtuara nga renegati B. Pasha (Badera). Lokalizimin e toponimit Vajkal⁷⁶, e ka bërë vetë M. Barleti, kur shkruan mbi

⁷⁶ Terreni fushor ku është vendosur fshati *Vajkal*, në shek. XV-XVI duket se nuk ka qenë i banuar dhe ka qenë njohur thjeshtë si toponim i lidhur me pjesën lindore të luginës së Bulqizës, përderisa një fshat me këtë emër nuk përfshihet në regjistrat kadastral osman të viteve 1467 (Krhs. *Defteri emëror i vilajetit të Dibrës, Dulgobërdës, Rjekës, Çermenikës dhe të tjerave, mars 1467*, Arkivi i Institutit të Historisë, A-III-315 (përkthyer nga V. Buharaja). Ky fakt në të vërtetë e përforcon lokalizimin e vendbetejave të Vajkalit në këtë luginë, pasi betejat kalorsiake të mesjetës, nuk mund të zhvilloheshin në fusha të banuara. Në mesin e shek. XVII, Vajkali rezultoi i banuar dhe përbëhet nga 3 fshatra, sipas një relacioni kishtar të dy misionarëve italianë të vitit 1668-1669: "*Në Valkal (Valcal) ishin tre fshatra;*

betejën e parë të Vajkalit, midis Skënderbeut dhe renegatit B. Pasha (Badera): “*Kampi i skënderbegasvet ishte në një luginë të këndshme dhe të hapët, që zgjatej përpara dhe që e kish emrin Valkali*” ndërsa ushtria osmane i “*kishte ngritur çadrat nga ana tjetër e luginës, pranë një mali, i cili i jepte fund Valkalisë dhe nëpër të cilin kalohej përmes grykash e ngushticash.*”⁷⁷.

Në kohën tonë ky lokalizim është mbështetur nga H. Ceka-J. Adami gjatë vizitës së tyre në Vajkal në vitin 1951⁷⁸ dhe në pikëpamje gjuhësore është argumentuar nga E. Çabej, që ka shënuar se “*forma më e vjetër e tij duhet të ketë qenë Valkal, Valchalia (te Marin Barleti (1537), emri i një luginë në krahinë të Dibrës, që përbën rrugë kalimi*”, emër si “*luginë, udhë, rrugë kalimi*”, që mund të ketë ardhur prej latinishtes “*vall(is) callis* “*luginë, rrugë*”⁷⁹. Lokalizimi i mësipërm nuk është pranuar nga K. Biçoku, që mendon se Vajkali duhet vendosur diku në lindje të Ohrit, hipotezë e pasqyruar edhe në Historinë e Shqipërisë të vitit 2002⁸⁰. Sipas tij, emri *Valkal-Vajkal* rrjedh nga bashkimi i emrave “*val*” dhe “*kal*” dhe do të thotë “*luginë e kuajve*”, toponim që u dashka lokalizuar diku në lindje të Ohrit, ku “*kishte bar të bollshëm për të ushqyer kafshët*”⁸¹(!), mendim i përsëritur edhe në një botim të kohëve të fundit⁸².

njeri ka pasur 10 shtëpi të krishtera, tjetri 4 dhe i treti rreth 20. Kishin priftin dhe kishën e tyre dhe në to kishte shumë shtëpi myslimane”.(BIÇOKU 2016, 167-168, shën. nr. 537).

⁷⁷ BARLETI (1537), 1964, XI, 450.

⁷⁸ CEKA-ADAMI 1951, 3.

⁷⁹ ÇABEJ 2008, 587.

⁸⁰ BIÇOKU 2002, 449-450. Paraqitja e pikëpamjes individuale dhe subjektive të një studiuesi, si mendim zyrtar dhe i institucionalizuar i historiografisë shqiptare, nuk është sipas pikëpamjes tonë në përputhje me kriteret shkencore të botimeve institucionale. Në një botim zyrtar, kërkohet më së paku, të paraqiten dy hipotezat e ndryshme mbi lokalizimin një vendbeteje apo lokacioni historik, dhe jo të paraqitet si e mirëqenë vetëm njera prej tyre dhe të injorohet mendimi i kundërt, siç ka ndodhur në këtë rast, aq më tepër, kur alternativa e dytë është, sipas bindjes sonë, krejtësisht e vërtetë.

⁸¹ Për më tepër po citojmë autorin e kësaj hipoteze: “*Kur përshkruan Valkalin, M. Barleci tregon se ishte luginë pranë malit Bigë (Furkë), emër mali e vargmali ky në lindje të qytetit të Ohrit....Vetë M. Barleci ka treguar se Valkali ishte luginë, prandaj ai toponim i latinizuar është i përbërë nga dy fjalë (Val dhe Kal), prej të*

Fig. 35-Pamje nga fusha e Vajkalit (Bulqizë)

Fig. 36-Busti i Skënderbeut në Vajkal (Bulqizë)

cilëve, e para me siguri shqipërohet “luginë” dhe e dyta lidhet me “kalë”. Të dyja së bashku zbërthehen në shqip “Lugina e Kuajve”. Ky emër dëshmon se në këtë luginë kuajt e ushtrive çlodheshin dhe se aty kishte bar të bollshëm për të ushqyer kafshët”. Krhs. BIÇOKU 2006a, 81-82; BIÇOKU 2006b, 82.

⁸² BIÇOKU 2016, 163: “Kompozita Vajkal (Vau Kal) është sinonim me fjalët “Shtegu i Kalit apo i Kuajve” dhe nuk ka të bëjë me fjalën latine (valles, vallis)”.

Argument i pakundërshtueshëm i lokalizimit të betejës së Vajkalit në Vajkal, është pa dyshim vetë fshati Vajkal dhe Fusha e Vajkalit, si dhe përputhja e plotë e tyre me Vajkalin e përshkruar nga M. Barleti. “Kulla e Skënderbeut” e ndërtuar mbi luginën e Vajkalit, në mbrojtje të “Rrugës së Arbërit” që kalonte përbri saj, është padyshim një argument i ri që e përforcon identifikimin e Vajkalit në Vajkal. Në të mirë të këtij identifikimi flasin gjithashtu edhe një varg toponimesh nga gjeografia historike, si “Vajkal”, “Fusha e Vajkalit”, “Valikardhë”, “Fusha e kalasë” (Valikardhës), “Shkëmbi i kullës së Skënderbeut”, “Kulla e Skënderbeut”, “Çardaku i Skënderbeut”, “Liqeni i Skënderbeut”, “Përroi i Skënderbeut”, “Gurra e Kuqe”, “Gurët e Skënderbeut”⁸³ etj.

Fortifikimet mesjetare dhe të dhënat arkeologjike të paraqitura më lart, dëshmojnë se gjatë epopesë Skënderbejane, rritet ndjeshëm numri i vendbanimeve dhe fortifikimeve ushtarake, dukuri që përputhet me burimet historike, sipas të cilave, Dibra, shëndrohet në këtë periudhë në një rajon strategjik të luftimeve çlirimtare të popullit shqiptar, nën udhëheqjen e Heroit tonë kombëtar, Gjergj Kastriot Skënderbeut. Kërkimet e ardhshme arkeologjike, do të sjellin, pa dyshim, të dhëna më të plota mbi fortifikimet e periudhës së Skënderbeut edhe në rajonin e Dibrës.

⁸³ Në vendin e quajtur "Gurët e Skënderbeut", në skajin jugor të luginës së Vajkalit, me datë 27.05. 2017 është vendosur monumenti i Gjergj Kastrioti Skënderbeut, në kujtim të dy betejave të Vajkalit të udhëhequra prej Heroit tonë Kombëtar. Monumenti ka lartësi 3.00m dhe gjërësi 2.50m. Punuar nga studenti i skulpturës, E. Balja (Vajkal) (fig. 36).

Summary

New archaeological data on some unknown Skanderbeg's fortifications in Dibra region

Koxhaxhik's castle lies at Zhupa area, between Dibra and Struga, in the eastern edge of Dibra area (FYROM). It was located at the top of a very rocking crest among the villages Koxhaxhik on southeast and Breshtan on northwest. Its altitude is 1160m above the sea level, whereas its relative height is 360m. It has a very strategic favourable position, easy controlling the road Ohër-Dibër through the Drini i Zi valley. This is a very important road, which join the two most important transbalkanian roman vias: the ancient via Egnatia on the south (Ohrid basin) and the Lissus-Naissus on the north (Kukës basin). Being the northern branch of via Egnatia, Drini i Zi road was the very strategic corridor through the prehistoric times to nowadays.

At Koxhaxhik's castle there are some traces of its inhabitation since the late bronze age and early iron age, as well as the late antiquity period and the mediaval ones. There are some parts of its late antiquity period and mediaval ones fortification system, on the upper platform of its even rocking surface, at the so-called "citadel". Its even surface has a polygonal plan with perimeter 145m, 58m long and 34m wide, and a surface nearly 1600m².

The surrounding walls follow the lines of the crest, except the southern side, including inside of the defended surface two narrow terraces with good dwelling conditions. The surrounding wall used the defense abilities of the rocking crest, somewhere including in its structure the natural rocks, or interrupting itself where its slopes are rocky or very steep ones. The nowadays wall's remains consist by 7 tracts of the surrounding walls, respectively 2.00m, 3.50m, 6.00m, 2.10m, 9.00 m, 6.00m and 22m long and its seeing perimeter 50.60m. The wall of the Late antiquity period is actually the earliest fortification of Koxhaxhik's castle. We could see it in the outer line wall of its tower. It had been builded with river and natural stones related with limestones mortar, by *opus incertum* technique. The

castle had nearly been refortified in medieval period, fulfilling the damaged parts and rebuilding the new ones lines of them. To the Medieval period belong all the remains tracts, named A-G, 50.60m long in generally, including the outer second wall of the its tower.

Their height moves from 1.00m to 2.50-3.00m, whereas their width moves from 1.40 to 1.70m. A similar width of surrounding walls have already been seen in some other medieval castles of Albania, such as the castle of Kruja, Shurdhahu(near Scodra), Daula (Kurbini), Stelushi(Dibër-Mat), Guri i Bardhë (Petalba) etc. In the chronological viewpoint, the medieval fortification of Koxhaxhik's castle belong to the XIV-XV centuries A.D. To this period conform the technique of building of the surrounding walls, their narrow width, the techniques features of the mortar determined by the limestones, the using of the iron building scaffold etc.

To the medieval preosman period of the XIV-XV centuries A.D. belong nearly all the the fragments of vessels founded on this castle and its varosh. There are a prevalence of the kitchen vessels with brown and brown to black colour clay, with good baking towards the sparse table ones with cleaner clay in ocre or light red colour, sometimes decorated in white geometric painting. The similar forms of vessels have been discovered in some other medieval castles, such as at the castle of Stelush, Petrela, Daula, Kruja etc. The new archaeological data confirm that this castle had been inhabited since the LBA and the EIA. It had been fortified with surrounding walls for the first time at the late antiquity period, whereas at the medieval ones, probably at XIV-XV centuries A.D it had been refortified. This period was the most intensified life ones on this castle and its varosh. The above mentioned archaeological and historical arguments make us to believe that the wellknown medieval town of Sfetigrade can be identified in the Koxhaxhik's castle and its varosh. Skanderebeg's tower at Vajkal is without doubt another strong argument to support the identification of Vajkal in Vajkal. The archaeological data presented briefly above, proves that the fortifications in Dibra region was increased especially during the XIV-XV cent. AD. The accuracy of Barlet's descriptions is confirmed by the archaeological surveys as well as by the historical

geography und the identiphication of Scanderbeg's fortifications and his battles' places locations. We hope that the archaeological information presented here, would be helpful to enrich our knowledge on the archaeological data about the Skanderbeg's fortifications in Dibra region. We need to correct the subjective and voluntarist viewpoints, published in our historical literature, e.g. about the Koxhaxhik and Modrica's castles, as well as Vajkal's location.

Ilustrimet

- Fig.1. Hartë e disa kalave të Skënderbeut në Shqipëri
 Fig. 2-4. Pamje e përgjithshme e kalasë së Koxhaxhikut
 Fig.5. Pamje e sheshit të kalasë
 Fig.6a-b. Trakte të murrit "E"
 Fig. 7. Trakt i murrit "F"
 Fig. 8. Trakt i murrit "D"
 Fig. 9. Murri I i jashtëm I kullës (trakti C)
 Fig. 10. Murri II i jashtëm i kullës(trakti C)
 Fig. 11. Vrimë skelerie në murin E
 Fig. 12. Trakt muri i një godine brenda citadelës (kishë?)
 Fig. 13. Skicë planimetrike e kalasë
 Fig. 14. Pamje e dybekut nr. 1 të kalasë
 Fig. 15. Pamje e varoshit nga kalaja
 Fig. 16a-b. Varosh-themele godinash
 Fig. 17. Traseja e rrugës së varoshit
 Fig. 18a. Pamje e pjesshme e varrezës së poshtme
 18b. Pamje e varrezës masive
 Fig. 19a-b- tab. I. frag. enësh prehistorike
 Fig. 20a-b tab. II. fragmente enësh mesjetare
 Fig. 21a-c. tab. III. fragmente enësh mesjetare
 Fig. 22. Fragmente enësh mesjetare me dekor të pikturuar, plastik dhe me vija çarku
 Fig. 23. Pamje e kreshtës së kështjellës së Modricës
 Fig. 24. Trakt i murrit lindor të kështjellës së Modricës

- Fig. 25. Pamje e sterës së ujit të kështjellës së Modricës
 Fig. 26. Skicë planimetricke e fortesës së Modricës
 Fig. 27. Pamje e përgjithshme dhe skica planimetricke e kalasë së Skudrinës.
 Fig. 28a-Pamje të Shkëmbit të Kullës së Skënderbeut
 Fig. 28b. Pamje perëndimore e kreshtës së kullës së Skënderbeut
 Fig. 28c-Rruga e fshehtë e kullës së Skënderbeut
 Fig. 28d- Gur dybeku pranë kullës së Skënderbeut
 Fig. 29a-Pamje e sipërfaqes së shkëmbit të Kullës së Skënderbeut
 29b. Skicë planimetricke e shkëmbit të Kullës së Skënderbeut
 Fig. 30a. Pamje e murrir verior të kullës së Skënderbeut
 Fig. 30b. „ „ lindor „ „
 Fig. 30c. Skicë planimetricke e kullës në formë patkoi
 Fig. 31a-b-Pamje e përgjithshme dhe plan & prereje e sterës së ujit
 Fig. 32-Stera-detaje të llaçit hidroizolues
 Fig. 33a-Vajkal: kantar dhe heshtë bronzi të periudhës submikene
 33b-Qafë-Buall-heshtë hekuri e shek. VIII-VII para Kr.
 Fig. 34a. Vajkal-shigjeta mesjetare
 34b. Ojnohe - Valikardhë
 34c. Mokër bluarje-kulla e Skënderbeut
 Fig. 35. Pamje e pjesshme e fushës së Vajkalit
 Fig. 36. Monumenti i Skënderbeut në Vajkal

Shkurtime

- AiA: Arkivi i Institutit Arkeologjik
 AnSt: Anatolian Studies
 Bark: Buletin Arkeologjik
 BSHSH: Buletini i Shkencave Shoqërore
 Candavia: Candavia. Revistë arkeologjike
 Iliria: Iliria. Revistë arkeologjike
 KSA (I): Konferenca e Parë e Studimeve Albanologjike
 KSA (II): Konferenca e Dytë e Studimeve Albanologjike
 KSI: Kuvendi i Studimeve Ilire
 Monumentet: Monumentet. Revistë e Institutit të Monumenteve
 PJZ: Praistorija Jugoslavenkih Zemalja

SSSH: Seria e shkencave shoqërore.

StAlb: Studia Albanica

StHist: Studime Historike.

Bibliografia

- ADHAMI 1971: S. ADHAMI, *Gjurmime rreth themelimit dhe rindërtimeve kryesore të kalasë së Krujës*. "Monumentet", 1971/1, 87-101.
- ANAMALI 1967: S. ANAMALI, *Stelushi qytet i Skënderbeut në Mat. (Të dhënat e gërmimeve arkeologjike) (Stelushi, ville de Skënderbeg a Mat)*. "StHist" 1967/4, 105-112.
- ANAMALI 1969: S. ANAMALI, *Kalaja e Varoshit në Mat–Stelushi, një hallkë e sistemit mbrojtës të Skënderbeut*. "KSA" (II). Tiranë 1969, vol. I. 249-253.
- ANAMALI 1979-1980: S. ANAMALI, *Kështjela e Pogradecit, Iliria IX-X*, 1979-1980, 211-236.
- ANAMALI-SPAHIU 1979-1980: S. ANAMALI-H. SPAHIU, *Varreza arbërore e Krujës*, , Iliria IX-X, 1979-1980, 47-79.
- ANDREA 1990: ZH. ANDREA, *Vendbanimi shpellor i Nezirit*. "Iliria" 1990/2, 5-45.
- ANDREA 1996: ZH. ANDREA, *Vendbanimi i Zagorës*. "Iliria" 1996/1-2, 21-55.
- BARLETI 1537 (1964): M. BARLETI, *Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut (ribotim i vitit 1537: përkthimi nga origjinali S. Prifti)*. Tiranë 1964.

- BIÇOKU 2002: K. BIÇOKU, *Luftrat e mëdha shqiptaro-osmane të viteve 60. Qëndresa e shqiptarëve të Moresë. Fitoret e ushtrisë shqiptare në vitet 1462-1465*. Historia e Popullit Shqiptar", vol. I, Tiranë 2002, 449-450.
- BIÇOKU 2003: K. BIÇOKU, *Dibra dhe Koxhaxhiku në kohën e Skënderbeut*. "StHist" 2003/1-2, 7-29.
- BIÇOKU 2006a: K. BIÇOKU, *Shtrirja lindore e zotërimeve të Kastriotëve*. Konferenca shkencore Ndërkombëtare „Skënderbeu dhe Evropa“ (9-10.12. 2005). Tiranë 2006, 61-82.
- BIÇOKU 2006b: K. BIÇOKU, *Shtrirja lindore e zotërimeve të Kastriotëve*. Revista "Albanica", nr. 62, nëntor 2006, 79-82.
- BIÇOKU 2016: K. BIÇOKU, *Toponimet mesjetare për studimin e Historisë së Skënderbeut*. Tiranë 2016.
- BISLIMI 2005: M. BISLIMI, *Kryengritja e Skënderbeut në krahinën e Dibrës*. Simpoziumi „Skënderbeu dhe Dibra“. (Dibër 2 mars 2003), Shkup 2005, 164-172.
- BITRAKOVA-GROŽDANOVA 1966: V. BITRAKOVA-GROŽDANOVA, *Prilog kod antičkata na Debarskijot kraj*. Spisanje na Sojuzot na družvata na istoričarite na Republika Makedonija, Skopje 1966.
- BODINAKU 1982: N. BODINAKU, *Varreza tumulare e Pazhokut. Gërmime të vitit 1973*. Iliria 1982/1 (XII), 48-89.
- BOZHORI-LIÇO 1975: K. BOZHORI-F. LIÇO, *Burime tregimtare bizantine për historinë e Shqipërisë*. Tiranë 1975.

-
- BUNGURI 1989: A. BUNGURI, *Armë ilire në krahinën e Dibrës*. "Iliria" 1989/1,67-73.
 - BUNGURI 2009: A. BUNGURI, *Kalaja e Koxhaxhikut (Dibër)*. "StHist" 2009 (1-2), 27-56.
 - BUNGURI 2010: A. BUNGURI, *Prehistoria e Dibrës*. Tiranë 2010.
 - BUNGURI 2011: A. BUNGURI, *Të dhëna arkeologjike nga Çidhna e Poshtme (Dibër)*, "Candavia" nr. 3, 2011, 197-219.
 - BUNGURI 2014: A. BUNGURI, *Të dhëna të reja mbi periudhën romake, antike të vonë dhe mesjetare në rajonin e Dibrës*. "Candavia" nr. 4, 2014, 285-308.
 - CEKA 1952: H. CEKA, *Vërejtje mbi disa të dhana topografike rreth luftave të Skënderbeut sipas Barletit*. "BSSH", nr.3, 1952.
 - CEKA- ADAMI 1951: H. CEKA-J. ADAMI, *Raport mbi ekspeditën në Peshkopi, Mat e rrethe*. "AiA". Tiranë, 1951.
 - CRESCENZO 1992: A. DE CRESCENZO, *Ceramische invetrate e smaltate*. De Crescenzo invetrate e smaltate del Castello di Salerno del XII et XV secolo. Napoli 1992.
 -
 - ÇABEJ 2008: E. ÇABEJ, *Studime shqiptare, Vepra të zgjedhura*. Prishtinë 2008.
 - DEFTERI 1467: *Defteri emëror i vilajetit të Dibrës, Dulgobërdës, Rjekës, Çermenikës dhe të tjerave, mars 1467*. Arkivi i Institutit të Historisë. A-III-315 (përkthyer nga V. Buharaja).

- GARAŠANIN 1983a: M. GARAŠANIN, *Podunavsko-Balkanski Kompleks Ranog Bronzanog Doba*. "PJZ", IV, Sarajevo 1983, 463-470.
- GARAŠANIN 1983b: M. GARAŠANIN, *Razvijeno Bronzano Doba i Prelazni period (Gvoždено Doba I) Makedonije*. „PJZ“, IV, Sarajevo 1983, 786-798.
- HOXHA 2011: G. HOXHA, *Një pagëzimore paleokristiane nën themelet e kishës së Shën Kollit në Lezhë*. "Iliria" XXXV (2011), 285-306.
- HOXHA 2016: G. HOXHA, *Konteksti arkeologjik i truallit dhe pejsazhit rrethues të kishës së Shelbuemit në Rubik (The archaeological context of the site and surrounding landscape of the Salvation church in Rubik)*. "Hylli i Dritës", 2016, nr. 2, 151-171.
- HYSA 2005: M. HYSA, *Sfetigradi si pikë strategjike, si lokacion, si konfiguracion dhe si arenë e luftës*. Simpoziumi „Skënderbeu dhe Dibra“ (Dibër 2 mars 2003), Shkup 2005, 103-117.
- INALÇIK 1969: H. INALÇIK, *Krahina e Krujës dhe e Dibrës rreth vitit 1467, "KSA" (II)*, Tiranë 1969.
- ISLAMI-CEKA 1965: S. ISLAMI-H. CEKA, *Të dhëna të reja mbi lashtësinë ilëire në territorin e Shqipërisë, "KSA" (I) (15-21 Nëntor 1962)*. Tiranë 1965, 441-456.
- JASTREBOV 1904: I. S. JASTREBOV, *Staraja Srbija i Albania*. Beograd 1904.
- JUBANI 1972: B. JUBANI, *Qeramika ilire e qytezës së Gajtanit, "Iliria" II*, 1972, 377-403.

-
- KARAISKAJ 1979-1980: GJ. KARAISKAJ, *Gradishta e Symyzës në periudhën e vonë antike dhe në mesjetë*. "Iliria" IX-X, 1979-1980, 171-187.
 - KARAISKAJ 1985: GJ. KARAISKAJ, *Furnizimi me ujë i kalasë së Shkodrës në mesjetë*. "Monumentet", 1985/1, 59-68.
 - KARAISKAJ 2016: GJ. KARAISKAJ, 5000 vjet fortifikime në Shqipëri, Tiranë 2016.
 - KOMATA 1969: D. KOMATA, *Disa tipare të qeramikës mesjetare në Shqipëri*, "Ilirët dhe gjeneza e shqiptarëve", Tiranë 1969, 221-243.
 - KOMATA 1982: D. KOMATA, Të dhëna të reja arkeologjike nga Kalaja e Krujës. "Iliria", 1982/1, 221-228.
 - LLESHI 2005: Q. LLESHI, *Përshkrime dhe konstatime mbi Sfetigradin nga burime historike dhe gjurmime në terren*. Simpoziumi shkencor "Skënderbeu dhe Dibra" (Dibër 2 mars 2003). Shkup 2005, 195-202.
 - MURRA 2005: M. MURRA, *Lokalizimi ibetjave të Skënderbeut në Dibër*. Simpoziumi „Skënderbeu dhe Dibra“ (Dibër 2 mars 2003), Shkup 2005, 123-146.
 - Микүльчич 1999: И. Микүльчич, *Антички градови во Македонија*. Книга 8, Скопје 1999.
 - NOLI 1962: F. S. NOLI, Historia e *Skënderbeut*, Tiranë, 1962.
 - PRENDI 1966: F. PRENDI, *La civilisation prehistorique de Maliq*. "StAlb", 1966/1, 255-280.

- PRENDI 1969: F. PRENDI, Vendvarrimi i Skënderbeut. (La sepulture de Skanderbeg). "KSA" (II), (12-18 janar 1968), vol. I. Tiranë 1969, 241-247.
- PRENDI 1974: F. PRENDI, *Vështrim mbi kulturën e periudhës së parë të epokës së hekurit në Shqipëri*, „Iliria“ III, 1974, 103-121.
- PRENDI 1977-1978: F. PRENDI, *Epoka e bronzit në Shqipëri*, Iliria VII-VIII, 1977-1978, 5-25.
- PRENDI 1979-1980: F. PRENDI, *Një varrezë e kulturës arbërore në Lezhë*, Iliria IX-X, 1979-1980, 123-142.
- PRENDI 1982: F. PRENDI, *Die Bronzezeit und der beginn der Eisenzeit in Albanien*, „Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.“, Berlin 1982, 203-233.
- SARAÇI 1987: GJ. SARAÇI, *Kalaja e fshehtë e Skënderbeut pranë fshatit Daulë (rrethi i Krujës)*. "Iliria" 1987/1 (XVII), 203-214.
- SPAHIU 1964: H. SPAHIU, *Gërmime të vitit 1961 në varrezën e hershme mesjetare të kalasë së Dalmaces*, "StHist" 1964/3, 71-96.
- SPAHIU-KOMATA 1974: H. SPAHIU-D. KOMATA, *Shurdhahi-Sarda, qytet i fortifikur mesjetar shqiptar*. "Iliria" III, 1974, 257-313.
- STERN 1997: E. J. STERN, *Excavation of the Courthouse Site At Akko. "The Pottery of the Crusador and Ottoman periods"*, "Atiqot", XXXI, 1997, 48-50.

-
- SHAROFI (1968) 2003: H. SHAROFI, *Historia e Dibrës*, (vol. I, 1968), Tiranë 2003.
 - VROOM 2005: J. VROOM, *Polychrome sgraffito wares from Italy*. In: *Byzantine to modern Pottery in the Aegean* (An introduction and field guide), Parnassus Press 2005.

